

जयदेव

सुनीतिकुमार चटर्जी

भारतीय-आर्य काव्य जगतका पुरानाहरूमा अन्तिम अनि आधुनिकहरूमा प्रथम जयदेव साबंभीम रूपले संस्कृत भाषाका मधुरतम गीतहरूका रचयिता मानिन्छ। बाह्रौं शताब्दीका उनराधमा हुर्केका जयदेवले शास्त्रीय संस्कृत काव्ययुगका अन्तिम गीत मात्र लेखेनन्, तर भारतीय साहित्यका नौलो उषाकाल-धर्नाक्युलर्युगमा पनि रचना गरे। श्रद्धालु वैष्णवहरूको माझ उनको गीत गोविन्दले एउटा धार्मिक कृतिको गौरव प्राप्त गर्‍यो। एकजना पाश्चात्य विद्वान अनुसार जयदेव "भारतका महानतम काव्य प्रतिभाहरूमा एक" थिए। तर अर्कोतिर बंगालका केही प्रमुख साहित्य समीक्षकहरूको विचार छ गीत-गोविन्दमा गीत न छ, तर गोविन्द छैन। उनीहरू यी कविताहरूमा देखा पर्ने स्पष्ट कामोद्दीपनदेखि असन्तुष्ट छन्। केही दुर्लभ भागहरू बाहेक अन्यत्र उनमा महान प्रेम कविताको गुण छैन।

जयदेवको विषयमा यति धेरै विचार भयो कि उनको मघन तथा सज्ज विम्लेषण आवश्यक छ। आफ्नो जीवनकालमा मानविकी क्षेत्रमा भारतका राष्ट्रीय प्रोफेसर अनि साहित्य अकादमीका अध्यक्ष स्वर्गीय डा० सुनीति कुमार चटर्जीले यो मोनोग्राफमा जयदेवसित सम्बन्धित सबै रहस्यहरूमाथि बडो कुशलतापूर्वक विचार गरेका छन्। उनको जन्मस्थानको विषयमा बंगाल, मिथिला अनि उडुमाको परस्पर विरोधी दावाहरूमाथि उनले विचार गरेका छन्। उनले मर्दान्त कर्णामृतका २६ कविता अनि मिखहरूका आदिग्रन्थमा जयदेवका मानिएका दुइ अपभ्रंश कविताको रूपमा नयाँ सामग्री प्रस्तुत गरिएका छन्। जयदेवको यो ऐतिहासिक एवं साधै साहित्यिक मूल्यांकन यस विषयमाथि हाम्रो साहित्य सम्पदामा एउटा महत्वपूर्ण योगदान हो।

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 15-00

भारतीय
साहित्यको
निर्माता

जयदेव

भारतीय साहित्यको निर्माता

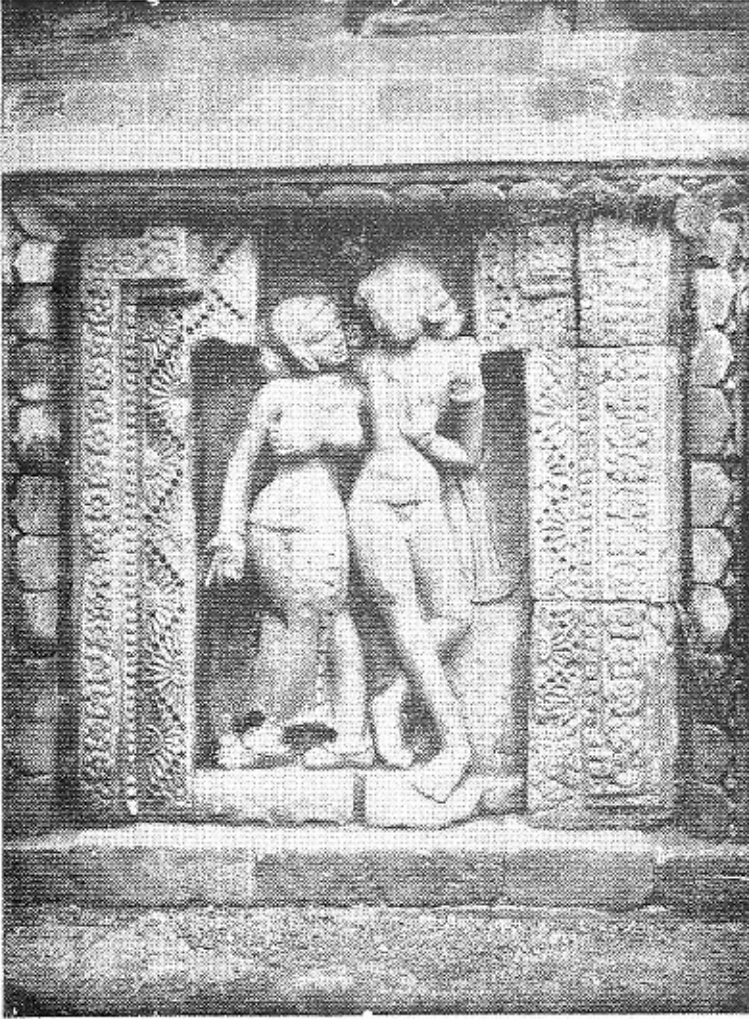
जयदेव

लेखक

सुनीतिकुमार चटर्जी

अनुवादक

जीवन नामदुंग

राधा कृष्ण

पहाडपुर, राजशाही, बंगालबाट पाइएको, ६-७ औं शताब्दी

साहित्य अकादेमी

© साहित्य अकादेमी

प्रथम संस्करण : १९८४

साहित्य अकादेमी

प्रधान कार्यालय

रवीन्द्र भवन, ३५, फ़ीरोज़शाह मार्ग, नई दिल्ली ११०००१

क्षेत्रीय कार्यालय

ब्लॉक V-बी, रवीन्द्र सरोवर स्टेडियम, कलकत्ता ७०००२९
२६, एलडाम्स रोड (द्वितीय मंजिल), तेनामपेट, मद्रास ६०००१८
१७२, मुम्बई मराठी ग्रन्थ संग्रहालय मार्ग, दादर, बम्बई ४०००१४

मूल्य

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 15-00

मुद्रक

भारती प्रिण्टर्स
दिल्ली ११००३२

विषय-सूची

१. जयदेव, भारतीय आर्य साहित्यका पुरानाहरूमा अन्तिम अनि
आधुनिकहरूमा प्रथम ७
२. जयदेव—जीवनी तथा श्रुतिहरू : वनमाली दासको बंगलामा रचित
जयदेव चरित्र ६
३. जयदेव—बंगाल, उडिसा अनि मिथिलाको दाबी ११
४. गीत गोविन्द बाहेक—जयदेवको लेखन श्रीधरदासको 'सदुक्ति
कर्णामृत'-का कविताहरू १४
५. प्रेमको धर्मनिरपेक्ष कविको रूपमा ऐतिहासिक जयदेव : सन्त अनि
प्रेमको रहस्यवादी कवि अनि राधाकृष्णको भक्त जयदेव, गीत
गोविन्दको पहिलो पद १८
६. 'सदुक्ति कर्णामृत'-मा उद्धृत जयदेवको २६ पद : विभिन्न शैलीका
कवि जयदेव २१
७. जयदेवको काव्य दिग्विजय २६
८. गीत गोविन्दका गीतहरूमा परवर्ती मध्य-भारतीय-आर्य अथवा
नवीन भारतीय-आर्य साहित्यको प्रतिबिम्ब ३१
९. सिखहरूको आदिग्रन्थमा जयदेव रचित मानिएका दुइ भजन ३४
१०. जयदेवको गीत-गोविन्द तथा मध्यकालीन बंगला साहित्यमा 'मंगल
अनि पदावली' : बंगालका आदिकवि जयदेव ३६
११. सन्तकविको रूपमा जयदेवको ख्याति : भक्तमाला ४१

१२. गीत-गोविन्दको एउटा विश्लेषण	४२
१३. गीत-गोविन्दमा 'लौकिक प्रेम' र 'पवित्र प्रेम'	४७
१४. जयदेवप्रति पारम्परिक धार्मिक दृष्टिकोण एवं आधुनिक तथ्यपरक दृष्टिकोण	४२
१५. गीत-गोविन्द तथा मध्यकालीन भारतीय चित्रकला	५५
१६. गीत-गोविन्दका दुइ गीत	५६
१७. राधा-कृष्ण भक्ति अनि हिन्दू मूर्तिकला	६०
१८. गीत-गोविन्दका गीतहरूमा छन्द र संगीत	६२

१. जयदेव, भारतीय आर्य साहित्यका पुरानाहरूमा अन्तिम अनि आधुनिकहरूमा प्रथम

गीत-गोविन्दको रचनाकार जयदेव संस्कृत कविहरूमा विशेष प्रसिद्ध तथा संस्कृत भाषाका मधुरतम गीतहरूका रचयिताको रूपमा सर्वमान्य छन्। संस्कृतका महान कविहरूको नामावलीमा अन्तिम महान कविको रूपमा उनको नाम स्वतः स्फूर्त आउँछ अश्वघोष, भाम, कालिदास, भर्तृहरि, हर्षदेव तथा जयदेव। वस्तुतः अखिल भारतीय ख्यातिको संस्कृतका उनी शास्त्रीय कविहरूमा अन्तिम हुन्, जसको एउटैमात्र कृति गीत-गोविन्द द्वारा सारा भारतवर्षका परवर्ती कविहरू तथा विद्वानहरूमा प्रभाव परेको तुलना महाकवि कालिदाससित पनि गर्न सकिन्छ। संस्कृतमा काव्य रचनाको परम्परा जयदेवको उत्कर्षकाल बाह्रौं शताब्दी पछि सम्म चलिरहेको देखिन्छ। तर तुर्कीहरूको आगमन तथा 'भर्ताकुलर' (नव भारतीय आर्य तथा मध्य द्रविड भाषाहरू)-को विकासले संस्कृतमा काव्यात्मक तथा अन्य प्रकारका रचनाहरूलाई मिल्ने संरक्षण तथा लोकप्रियता (तर रचना ह्रास)-लाई आगामी शताब्दीहरूमा सीमित गरिदियो। महान कवि मुस्लिम कालमा पनि भएका थिए, जसले यो देखायो-हिन्दू मनोवृत्ति-जसले आफैलाई शास्त्रीय भारतीय भाषामा अभिव्यक्त गर्थ्यो, पाँच ती अथवा एक हजार वर्ष पहिलेका स्थितिहरूमा प्राप्त गरेका उपलब्धिहरूको सर्वोच्च स्तरको धेरै नजीक जानसक्ने सामर्थ्य अर्झ थियो। रूप गोस्वामी, जीव गोस्वामी, कवि कर्णपुरा, जगन्नाथ कवि अनि नीलकण्ठ दीक्षित। तिनीहरू लेखक थिए—गद्यकार अनि कवि जसका कृतिहरूले संस्कृतको विद्वता अनि भारतको काव्य प्रतिभा विषय महत्त्व प्रदान गरेको छ। यिनीहरू पुनर्जीवित गरिनु अनि आलोचनात्मकरूपले अध्ययन गरिने योग्यका छन्। पुराना पुरानाहरू जस्तै प्रायः यिनीहरूपनि निर्वादादरूपलेपछिका केही शताब्दीका भारतीय हृदयहरूका उज्याला अभिव्यक्तिहरू हुन्।

जयदेव कृष्ण तथा राधाको स्पष्ट लौकिक अनि शृंगारिक प्रेमको अत्यन्त सम्मोहक गायक थिए, जसले यस प्रेमलाई रहस्यवादी अनि आध्यात्मिक धरातलमा प्रकाश गरे अनि यसैले उनलाई बडो सरलतासित भारतीय जनताका केही श्रेणीबीच

अपौरुषेय कवि मानिए जसले यो देवी प्रेमलाई हाथो साम्ने सांसारिक आवरणमा प्रस्तुत गरे। यो एक थस्तो समय थियो, जब ईश्वरीय नायकहरूको रूपमा राम अनि कृष्णको सुन्दर मूर्तिको साथ नव हिन्दू पुनरुत्थानको भक्ति शाखाहरू इस्लामद्वारा गरिने आघातको प्रतिरोध गर्नको लागि लोकप्रिय भइरहेको थियो। 'गीत-गोविन्द'ले एक धार्मिक कृतिको स्थान आगट्यो, किनभने यसको रचनाकारलाई एक वैष्णव भक्त अनि सन्तको रूपमा सम्मान थियो, जसलाई स्वयं कृष्णकै विशिष्ट कृपा प्राप्त भएको थियो। यसप्रकार वैष्णव सन्त चरित्रहरूमा आदर पाउनासाथ जयदेवलाई त्यो वैष्णव परम्परामा त लिइयो नै जो आजसम्म विद्यमान छ। उनको नाम, उनको ख्याति र उनका कृतिहरू जतिपनि विद्वानहरूदेखि लिएर जनसामान्य तहसम्म सम्पूर्ण श्रेणी भित्रपनि पुगिसकेको छ। उनका विषयमा प्रचलित कथाहरू त्यो धार्मिक अनुराग तथा कविताको एक भाग हो, जसले औसत मानव जीवनलाई उत्प्रेरित गर्छ। बाल्मीकि अनि व्यास तथा केही हदसम्म कालिदास जस्ताको व्यक्तित्वलाई टाडो राख्दा, जसले श्रुतिहरू अनि मध्यकालीन धार्मिकताले साहित्य इतिहासको सामान्य धरातलदेखि माथि धेरै माथि उडिरहने बादलका टुक्रा जस्तै उठाइदियो भन्नसकिन्छ, जुन सौभाग्य भारतका अन्य कुनै कविलाई प्राप्त भएन।

२. जयदेव—जीवनी तथा श्रुतिहरू : वनमाली दासको बंगलामा रचित जयदेव चरित्र

जयदेवको समय स्पष्ट छ—बाह्रौं शताब्दीको उत्तरार्द्ध उनको उत्कर्षकाल थियो अनि उनी बंगालको अन्तिम हिन्दू राजा लक्ष्मणका धरवारिया कविहरूमा एकजना थिए। उनको जीवनीसित सम्बन्धित प्रमुख तथ्य स्वर्गीय मनमोहन चक्रवर्तिले संकलन गरेका छन् (जर्नल एण्ड प्रोसीडिङ्स आफ दि एशियाटिक सोसायटी अफ बंगाल, १९०६ : (पृ० १६३-१६९)। प्रायः प्राचीन भारतका धेरजसो महान पुरुषहरू तथा महात्माहरू, सन्तहरू तथा भक्तहरू, कविहरू अनि लेखकहरूको जस्तै उनको पनि जन्म अनि मृत्युका तारिखहरू साथै अन्य तथ्यहरू पत्तो छैन। हामी 'गीत-गोविन्द'-बाट नै उनका मातापिता (भोजदेव, तथा रामादेवी या बामादेवी या राधादेवी) उनकी पत्नी पञ्जावती (रोहिणी नामबाट पनि परिचित) उनको साथी पारासर साथै 'गीत-गोविन्द'-का गीत गाउने अरू व्यक्तिहरूको नाम जान्न पाइन्छ। उनीसितै उनका केही अन्य समकालीन कविहरू—उमापति धर, सरना, आचार्य गोवर्धन अनि घोषि कविराज—जो उनी जस्तै संस्कृतमा लेख्थे अनि अरू कतिपय स्रोतहरूबाट पनि जसको बारेमा प्रशस्त जानकारी पाइन्छ साथै उनको पैतृक गाउँ 'केन्दु-बिल्वा' भन्ने नामहरूको पत्तो लाग्छ।

'गीत-गोविन्द'-को एउटा पुरानो पाण्डुलिपिको पुष्पिकामा जर्ज ब्यूलर अनुसार (द्रष्टव्य : वनमाली दासको जयदेव चरित्रको हरप्रसाद शास्त्री लिखित भूमिका, जसको उल्लेख अधिष्ठ) बंगालको राजा लक्ष्मणसेनले जयदेवलाई कविराजको उपाधि दिएका थिए।

वैष्णव सन्तचरित्र आख्यानमा मध्यकालीन वैष्णव सन्तहरू अनि उत्तर भारतका कविहरूको स्वर्णिम श्रुति कथाहरूमा जयदेव विषय केही कानसार विवरण छ जुन लोकप्रिय भएतापनि यसको कुनै ऐतिहासिक तथ्य छैन। जयदेवको केही कल्पित, रमाइलो जीवन गाथाहरूको मध्य बंगला साहित्यमा अस्तित्व छ।

कमसे कम १५औं शताब्दीको अन्तको सेकाणुभोदय नामको एक अर्द्ध-ऐतिहासिक रचनामा हामी जयदेवको सम्बन्धमा केही कथाहरू पाउँछौं, जसको केही ऐतिहासिक

पृष्ठभूमि हुनसकछ । यो एकप्रकारको अत्यन्त जटिल संस्कृत भाषामा लेखिएको छ— जनले मध्य बंगलाको आधार देखाउँछ । एकमात्र जयदेव हुन् जसलाई म हान सन्तको रूपमा गुरु नानकको पूर्ववर्तीको रूपमा शिखहरूद्वारा मानि लिन्छन् । यिनै जयदेव विषय शिखहरूको गुरुग्रन्थमा पुरानो हिन्दी या अपभ्रंशमा लेखिएको पद पनि पाउँछौं अनि शिखहरूले यिनलाई एक महान वैष्णव सन्तको रूपमा स्वीकार गरेका छन् । यस्तै केही प्राचीन सामग्रीहरू छन्, जुन जयदेवको विषयमा उपलब्ध भएका छन् ।

मध्यकालीन बंगला 'जीवनीहरू'-मा अथवा जयदेवको जीवनी विषय लेखिएको रमाइला कविताहरूमा कवि बनमालीदासको जयदेव चरित्र (१७औं शताब्दीको पूर्वार्द्ध, अतुल कृष्ण गोस्वामी, बंगीय साहित्य परिषद्, कलकत्ताद्वारा सम्पादित, बंगला वर्ष १३१२-१६०५ ई०, हरप्रसाद शास्त्रीकी भूमिका, पृ० ४४)-को उल्लेख आवश्यक हुन्छ । जयदेव, उनकी पत्नी पद्मावती अनि जयदेवको कृष्णप्रतिको भक्तिको कथा पवित्र श्रुतिपरम्परा यसमा वणिता छ । यत्र कृतिको कुनै ऐतिहासिक महत्त्व छैन । यहाँसम्म कि—जयदेवको समयसम्म पनि कविले बाह्रौं शताब्दीबाट उठाएर आफ्नो शताब्दीमा ल्याएका छन्, जसमा वर्दवानको सामन्त राजा बनमाली दासलाई एकमात्र महान हिन्दू शासक लागेको थियो ।

संस्कृत साहित्यमा जयदेवनाम भएका कैयौं लेखक थिए तर 'गीत-गोविन्द'-को कविलाई छाडेर उनीहरूमा कसैको बारेमा बढ्ता जानकारी हामीलाई छैन । हामी एकजना जयदेवको उल्लेख पाउँछौं, जो चाहिँ सुषहरू, सुकितहरू अथवा छन्दहरू अनि छन्द विधान शृङ्खलाका लेखक थिए । अलंकारशास्त्र माथि लेखेवाला महान लेखक अभिनव गुप्त (१००० ई०) द्वारा अनि हर्षत (६०० ई०)-ले उही जयदेव विषय एक टिप्पणी लेखेका थिए । यसैले त्यो जयदेव 'गीत-गोविन्द'-का रचनाकार भन्दा कम्तीको पनि तीन सौ वर्ष पुराना थिए । अझै अर्का एकजना जयदेव थिए जसले संस्कृतमा रामायणको कथामाथि आधारित प्रसन्न राघव नामक एक नाटक लेखेका थिए । उनी कौन्डिन्य गोत्रको ब्राह्मण थिए, उनको पिताका नाम महादेव अनि आमाको नाम मुमिशा थिए साथै उनका गुरु हरि मिश्र थिए । यो संभव हुन्छ कि त्यो 'गीत-गोविन्द'-का जयदेवको समय धेरै नजीक थियो, किनभने काश्मीरी कवि कन्हूणले लगभग १२५७ ई० मा संस्कृत काव्यको सुक्ति मुक्तावली नामक संग्रहमा 'प्रसन्न राघव'-को अंश उद्धृत गरेका छन् । यो पत्तो छैन उनी कहाँ जन्मे अनि वस्थे, तरपनि कति जनले उनी बिदर्भ अथवा उत्तरी महाराष्ट्रका निवासी थिए भन्छन् । उनले अलंकार माथि पनि 'चन्द्रलोक' नामक एउटा पुस्तक लेखेका थिए । जे भए तापनि यो पुस्तक बंगालमा धेरै प्रचलित छैन ।

३. जयदेव—बंगाल, उडिसा अनि मिथिलाको दाबी

'गीतगोविन्द'-को रचनाकार जयदेवको सम्बन्ध प्रायः सर्वमान्य रूपले पश्चिम बंगालको बीरभूम जिल्लाको केन्दुली गाउँ, प्राचीनकालको केन्दु-विल्वासित जोड़िएको छ, तरपनि उनीमाथि बंगाल अनि पूर्वी भारतका अन्य भागहरूबाट पनि दाबी गरिएका छन् । एक परम्परा उक्ति सबल नभएतापनि उनीहरूले उत्तर पूर्व बंगालको बागरा अथवा बोगरा जिल्ला (जुन अब बंगलादेशमा छ)-मा लैजान्छन् । यस संदर्भमा प्रमाण बढ्दै उपयुक्त छैन अनि यही कुरोलाई लिएर कुनै जोरदार मत राखिएको छैन । केन्दुली नामक एउटा सानो गाउँ देखि सात कोस टाढा भीरव गाउँको निवासी श्री धीरेन्द्रनाथ वाल हात्रो यो सूचनाको स्रोत हो । गाउँमा खासी हिन्दूहरूको आवाद छ । भनिन्छ कि पहिले-पहिले त्यहाँ जयदेवको सम्मानमा एक वार्षिक मेला लाग्थ्यो । 'जयदेव ठाकुर'-को नाममा त्यहाँ एक विशाल तलाव छ । गाउँलेहरूद्वारा यो तलावको किनारस्थित जयदेवका घरको भग्नावशेष देखाइन्छ । यो केन्दुली गाउँमा भग्नमन्दिरहरूको केही पुराना अवशेष र मूर्ति शिल्पको टुक्रा-टुक्रा खण्ड छन् । यो जयपुर हाट रेलवे स्टेशन बाट केवल चारै कोस टाढामात्र छ ।'

स्टेट म्यूजियम ब्यूरेटर श्री केदारनाथ महापात्र द्वारा लिखित प्रमाणहरूले भरिएको पुस्तक 'डिस्क्रिप्टिभ केटलग अफ संस्कृत मेनस्क्रिप्ट्स अफ उडिसा इन द कलेक्सन अफ दि उडिसा स्टेट म्यूजियम खण्ड-२' (उडिसा साहित्य अकादमी द्वारा प्रकाशित, भुवनेश्वर १९६०)-मा जयदेव तथा उनको गीत-गोविन्द विषय एक लामो निबन्ध छ जसमा विविध पक्षहरूबाट बिचार गरिएको छ । यो विद्वतापूर्ण निबन्धमा जयदेवका केही समकालीनहरू अनि यहाँसम्म कि स्वयं जयदेव विषय साहित्यिक तथा अन्य कारणहरूले गर्दा नै उडिसाका हुन भनेर दाबी गरिएका छन् । पुरी जिल्लाको वाली पटना थाना अन्तर्गत एउटा ठूलो गाउँलाई—जसलाई केन्दुली पनि

१. हेनोस् कवि जयदेव ओ श्री गीतगोविन्द, डा० हरेकृष्ण मुखर्जी साहित्यरत्न, कलकत्ता, चतुर्थ संस्करण अग्रहायण १३३२ पृ० ३६, ३७ पाद टिप्पणीहरू ।

भनिन्छ, जयदेवको केन्दु बिल्वा डहराएका छन्। यही कुरो सिद्ध गर्नको लागि मूर्तिहरूको साक्षीपनि प्रमाण स्वरूप प्रस्तुत गरिएका छन्—कि विष्णुको विषयमा मिथकीय धारणा मूलरूपमा उडिया मूलको नै हो। यो पनि सत्य हो कि उडिया साहित्यमा 'गीत-गोविन्द'-को जबरदस्त प्रभाव परिरह्यो, अनि यसको कारण नै जयदेव उडिया कवि हुन भनेर मानिएको छ।

तरैपनि गीत-गोविन्द यस्तो रचना हो जसले आफ्नो उत्पत्ति हुनासाथै सम्पूर्ण भारतवर्षलाई नै प्रभावित गरयो अनि बंगला साहित्यको बराबर नै गुजराती साहित्य साथै हिन्दी अथवा ब्रजभाषा साहित्यलाई पनि आफ्नो प्रभावमा पारयो। जयदेवको जन्मस्थान विषय लिएर यस कथनमा कुनै सबलता छैन, केवल बंगालमा प्रचलित एउटै सशक्त परम्परा अनुसारमात्र जयदेव वीरभूम अन्तर्गत केन्दुली गाउँका थिए भनिन्छ। तरैपनि जयदेवका हुन भनिएको अनि श्री धरदासद्वारा संस्कृत संग्रहमा संकलित कविताहरूद्वारा प्रमाण हुन्छ, अनि यही पुस्तिकाको पछिल्लो उद्धृत कविताहरूद्वारा निष्कर्ष अनुसार जयदेव बंगालकै थिए, अनि लक्ष्मण सेनको दरवारका सदस्य थिए। जसले पश्चिम बंगालमा भागीरथी नदीको किनार नवद्वीपमा सन् १२०३ सम्म शासन गरेका थिए। यही वर्ष बख्तियार खिलजीको नेतृत्वमा तुर्कीहरूको एक दलले बिहारबाट आएर नवद्वीपमाथि आक्रमण गरे औ यसप्रकारले तुर्कीहरूले बंगालमाथि आक्रमण गरेर हिन्दू शासनको अन्त गरेर विजयप्राप्त गरेका थिए। यो सत्यहोकि मिथिलासित उडिसा पनि उत्तर भारतमा संस्कृत विद्वताको एक अति महत्वपूर्ण केन्द्र रहेको थियो अनि उडिसाले संस्कृत साहित्यलाई संस्कृतका केही प्रख्यात लेखक दिएको छ।

तरैपनि 'गीत-गोविन्द'-का रचनाकार को रूपमा जयदेवको संज्ञाना आठ सौ वर्ष भन्दा पनि धेरैसम्म पश्चिम बंगालको वीरभूम जिल्ला स्थित अजय नदीको किनारमा हुने बाधिक लोकप्रिय मेला जुन जयदेवको नामसित सम्बन्धित केन्दुली गाउँमा हुन्छ-ले सुरक्षित राखिरहेको छ।

यस्तै प्रकार अन्य चीजहरू बाहेक, हालैमा नै डा० हरेकृष्ण मुखर्जीले मेरो ध्यान वीरभूम जिल्लाको केन्दुली जयदेवको घर हो भन्ने प्रसंगमा १७४६ ई० (सन् या बंगला वर्ष ११५३) को एउटा बंगला पाण्डुलिपिमा उल्लेख तर्फ संकेत गरेका छन्, जसमा गोपीचरण दास विद्याभूषण (जसको हरिनामामृत पुस्तक जसमा, व्याकरण का पहिलेकै एक अधूरो टिप्पणीको सिंगो रूप यो सुसत्यापित पाण्डुलिपिको विषय बस्तु छ) निश्चित रूपले उल्लेख गर्छन कि उनी केन्दु बिल्वाकानिवासी थिए, जुनचाहिँ गीत-गोविन्द-का कवि जयदेवको वास स्थान थियो, अनि उनको समयमा वीरभूमि जिल्लामा केन्दुली नामबाट यो बुझिन्थ्यो।

केन्दुली पश्चिम बंगालमा अझै पनि वैष्णव तीर्थयात्रीहरूको लागि एक महत्वपूर्ण स्थान हो, जहाँ बाधिक मेला तथा धार्मिक सभा, वैष्णव महन्तहरू तथा

साधकहरू साथै अन्य मतावलम्बी बाउली जरताहरूको घेरै संख्यामा आगमन हुन्छ अनि तीर्थयात्रीहरू भेला हुन्छन्।

श्री महापात्रले उल्लेख गरेका छन् कि मिथिलामा केन्दोली नाम भएको एउटा अर्को गाउँ पनि छ अनि कति मिथिलावासीहरू जयदेव मिथिलाको तिरहुत अथवा तिरामुक्तिका हुन भनेर दावी गर्छन्। भक्तमाला टीकामा सुरक्षित वैष्णव परम्परा अनुसार जयदेवकी पत्नीका पिताको इच्छा थियो कि उनी जगन्नाथ पुरीको मन्दिर-मा नर्तकी होस, तर जगन्नाथ अथवा विष्णुले स्वयं सपनामा आएर उसको पितालाई जयदेव सित विवाह गरिदिने निर्देश दिए।

एक अर्को परम्परा सेक-शुभोदय (सेक-शुभोदय अथवा 'शेखको पवित्र आगमन') मुस्लिम प्रेरणाको एउटा कृति हो। एकजना मुस्लिम सन्तको जीवनी तथा चमत्कार-हरूको वर्णन यसमा छ, जो बख्तियार खिलजीको नेतृत्वमा १२०३ ई० मा तुर्कीहरू आउनु भन्दा पहिले पूर्व बंगालको राजा लक्ष्मण सेनको दरवारमा आएका थिए। यही अपरिष्कृत किस्सालाई बंगलामा आधारगरेर संस्कृतमा लेखिएको छ अनि १२औं, १३औं शताब्दीका पुराना परम्परा अनुसार १५औं शताब्दीको अन्तमा अथवा १६औं शताब्दीको प्रारम्भको कुनै समय रचना गरिएको थियो। यही बंगला लिपिमा (हृषिकेश सीरीज, कलकत्ता १९२० मा) टिप्पणीहरूसित डा० सुकुमार सेनद्वारा सम्पादित भएको छ। दोस्रो संस्करण देवनागरी लिपिमा टिप्पणी भूमिका अनि बंगला अनुवादसहित विक्रिवावधिका इण्डिका नं० २०६ एशियाटिक सोसाइटी, कलकत्ताद्वारा १९६३ मा प्रकाशित भयो। यही परम्परा पञ्चावतियनलाई प्रतिभावान गायिका पनि बताउँछ। पतिसित उसको प्रतियोगिता बंगाल देखि बाहिर (मिथिला)-का एकजना प्रख्यात संगीतल बुधन मिश्रसित भएको थियो। जयदेव स्वयं आफ्नी पत्नीलाई प्रतिभावान नर्तकी हुने संकेत गर्थे, जब उनी स्वयंले आफैलाई 'पञ्चावती चरण-चरण-चक्रवर्ती' अथवा पञ्चावतीको चरणलाई नृत्यमा गतिशील गराउने वास्तविक अधिराज भनेका छन्। यो स्पष्ट बुझिने कुरा हो-आमा-बाबुले पञ्चावतीलाई जगन्नाथको मन्दिरमा देवदासी अथवा मन्दिर नर्तकी बनाउने इच्छा गरेका थिए, यसैले उनी नृत्य र संगीतमा प्रशिक्षित थिए, तर उसको अन्तमा जयदेवसित विहे भयो। परम्परा प्रवाह अनुसार यो विवाह बडो आनन्दमय थियो भनिन्छ, पति-पति दुवैको कृष्णप्रतिको समर्पण भाव अनि पति प्रतिको प्रेम अनि गर्व जयदेवका कृतिमा यसका कैयौं उल्लेख स्पष्ट रूपले लक्षित हुन्छ।

४. गीत गोविन्द बाहेक—जयदेवको लेखन श्रीधरदासको 'सदुक्ति कर्णामृत'-का कविताहरू

वट्टादासको पुत्र श्रीधरदास, जो जयदेवको समकालीन तथा विद्वान् अनि कविसाधु सानो सामन्त थिए—ले संस्कृतका कविताहरूको शक संवत् १२२६ (१२०६ ई० मा) मा एउटा संग्रह तयार गरे, जसलाई सदुक्ति कर्णामृत को नामले जानिन्छ। बिहार तथा उत्तर भारतबाट आउने तुर्कीहरूको, जसले बंगालमा मुस्लिम काल शुरू गरे—आगमनको ठीक पहिले बंगालमा रचित संस्कृत साहित्य अध्ययनको लागि गौड़ अथवा बंग अर्थात् पश्चिम अनि पूर्व बंगालमा काव्यको आत्मालाई बुझ्नको लागि यस संकलनको विशेष महत्त्व छ। 'सदुक्ति कर्णामृत' सर्वप्रथम आफ्नो पूर्णरूपमा स्वर्गीय पंडित रामावतार शर्मा तथा पंडित हरदत्त शर्मा को सम्पादनमा लाहौरबाट १९३३-मा प्रकाशित भयो। अहिले १९६५-मा एक नयाँ संस्करण प्रोफेसर डा० सुरेश चन्द्र बेनर्जी द्वारा फर्मा के० एल० मुखोपाध्याय, कलकत्ता द्वारा प्रकाशित छ। धेरै अधि १८७६ मा राजेन्द्रलाल मित्रले यो कृति-माथि एउटा निबन्ध लेखेका थिए फेरि १८८० मा जर्मन विद्वान थियोडोर अउफ्रेल्लेले दुइ पाण्डुलिपिको आधारमा यो संकलनको चर्चा गरे, जर्मनमा निबन्ध लेखे अनि यही कृतिबाट पश्चिमी संसारसित परिचित गराए। अउफ्रेल्लेले सदुक्ति कर्णामृत को रचनाबस्तुमाथि विश्लेषण गरेका थिए अनि यस पुस्तक माथिको उनका टिप्पणी-हरूले नै स्वर्गीय डाक्टर एफ० डब्ल्यू० थोमसले यस्तै प्रकारका अर्को एक संस्कृत संकलन 'कवीन्द्र वचन समुच्चय'-को सम्पादनमा प्रचुर सामग्रीका प्रयोग गरेका छन्। 'सदुक्ति कर्णामृत'-मा विभिन्न संस्कृत छन्दहरूमा रचित लगभग २४०० संस्कृत कविता छन-जुन पाँच खण्डहरू (प्रवाहहरू) मा व्यवस्थित छन। यसको लगभग पाँचसौ कविताको रचयिता विषय केही पत्तो छैन, अथवा जानकारी नष्ट भएको छ, तर पनि जति बाँचेका कविता छन्। तिनका रचयिताहरूको रूपमा हामी लगभग ५०० नाम पाउँछौं। यस्तो प्रतीत हुन्छ कि यी पाँच सौ कविहरूमध्ये तीन सौभन्दा बेसी कवि बंगालका (गौड़) थिए। जुन पाँच खण्ड (प्रवाह) मा यो मध्यम आकारको संकलन बाँडिएका छन्, ती यस प्रकार छन् :—(१) अमर प्रवाह अथवा

देव प्रवाह अर्थात् देवताहरूको विषयमा खण्ड, (२) शृंगार प्रवाह अथवा प्रेमक्रिया विषयको खण्ड, (३) चाटु प्रवाह अथवा चाटुकारी तथा प्रशंताविषयको खण्ड, (४) अपदेशा प्रवाह अथवा अपदेश अथवा 'स्वत्व विभाजन' विषयको खण्ड (५) उच्चावच प्रवाह अथवा 'उत्थान अनि पतन' विषयको खण्ड इनीहरूमा प्रत्येक प्रवाह अथवा धारा भित्र वीचिहरू तथा लहरहरू अथवा वर्गीकरण हुन्छ अनि प्रत्येक वीचि पाँच श्लोकहरूमा पूर्ण हुन्छ। यसप्रकार प्रथम प्रवाह, अमर प्रवाहमा ६५ वीचिहरू, शृंगारप्रवाहमा १७६, चाटु प्रवाहमा ५४ अपदेश प्रवाहमा ७२ अनि उच्चावच प्रवाहमा ५६ वीचि छन्छन्।

यी प्रवाहहरूमा सम्मिलित समग्र कविताहरूमा हामी १२०० ई० पूर्वका बंगालका मानिसहरूको काव्य चेतना अनि काव्यबोधका अभिव्यक्ति पाउँछौं जुन समय बंगालमा तुर्कीहरूको विजय पूर्वको हो। यी श्लोकहरूमा धेरै सीमासम्म बंगालका परवर्ती मध्ययुगीन समयको परम्परा, काव्यात्मक पृष्ठभूमि अनि काव्य जीवनको प्रतिच्छाया हामी पाउँछौं। यी श्लोकहरूमध्ये कतिमा हामी मध्ययुगीन बंगला-कविता साहित्यको मात्र होइन तर यतिसम्म कि आधुनिक बंगला साहित्यको पूर्वाभास पाउँछौं। संस्कृतमा लेखिएको भएतापनि बंगला काव्य साहित्य अध्ययनको लागि सदुक्ति कर्णामृत निरन्तर नै संस्कृत साहित्यको मूल स्रोतमा एउटा स्रोत मान्न सकिन्छ।

अत्र सदुक्ति कर्णामृतमा एकतीस विभिन्न श्लोक वा पद अलग-अलग प्रवाह-हरूमा बाँडिएका छन् अनि यी सम्पूर्ण जयदेवस्य (अर्थात् जयदेवको, जयदेवद्वारा) अन्तर्गत राखिएका छन्। गीत-गोविन्द-का माथि उल्लेखित कवि बाहेक अन्य दुइ जयदेवमा एकजना जयदेव संस्कृत छन्द-विधानको लेखक थिए, जसलाई कविको रूपमा कसैले चिन्दैनन अनि दोस्रो 'प्रसन्न राघव'-का लेखक जयदेव, जो हाम्रो जयदेवको समकालीन हुनसक्छ—उनको नाम अनि क्याति बंगालमा त्यो समय-सम्म प्रचार भएको प्रतीत हुँदैन, जब यो संग्रह सम्पादित भएको थियो। तर पनि यसको संकलनकर्ता श्री धरदासको गीतगोविन्दका सुविदित कवि बाहेक कुनै अर्को जयदेवको जानकारी यदि भएको भए उनले अवश्य नै यस तथ्यको उल्लेख गर्नेथिए। श्रीधरदास हाम्रो जयदेवसित, जो लक्ष्मणसेनका दरवारका विश्वात व्यक्ति थिए अनि जसको गीत-गोविन्द-देखि पनि उनले जयदेवद्वारा रचित पदहरूको रूपमा जम्मा एकतीनमा पाँच पद उद्धृत गरेका थिए—यसै नामको कुनै अर्को कवि पाउन सकिँदैनथियो। फलस्वरूप गीत-गोविन्द—का यी पाँच पदहरूको आधार-मा जुन जयदेवकै हो, यो देखिन्छ कि श्रीधरदास जो स्वयं लक्ष्मण सेनको दरवारमा उच्च पदमा थिए (सदुक्ति कर्णामृत को भूमिका वा श्रीधरदास जानकारी दिन्छन कि उनका पिता वट्टादास लक्ष्मण सेनका बडो प्रियपात्र थिए)—यो मानि-सिनु उपयुक्त देखिन्छ कि उनीद्वारा उद्धृतयी एकतीस पद-का रचयिता 'गीत-

गोविन्द'-को कवि जयदेव नैहुन्, अन्य कोही होइनन्। सदुक्ति कर्णामृतमा एका-
नव्ये पद उमापति धरको नाममा छ, जो जयदेवका समकालिन थिए, अनि
गीत-गोविन्दमा उनको उल्लेख छ, छः पद आचार्य गोवर्धन का हुन, जो आर्यसप्तशती
अथवा आर्य छन्दमा रचित (प्रेम विषयको) सात सौ छन्दको रचयिता को रूपमा
जानिन्छन्, एकाइस छन्द सरना को हो अनि अन्य बीस छन्द धोयीका हुन,
जसमद्दे दुइवटा चाहिँ धोयी को सुपरिचित पवनदूतबाट लिइएका छन्। कालिदास
को मेघदूत को आकर्षक अनुकृति प्रकाशित पनि भई सके को हो। 'गीत-गोविन्द'-
मा जयदेवले यी चारजना कविको उल्लेख गरेका छन्। यसबाहेक एघार पद राजा
लक्ष्मण सेनका छोरा राजकुमार केशवसेनका तथा पाँच पद हलायुधका हुन्। यी
सबै जयदेवका समकालिन थिए। यस बाहेक अरु कविका पनि कति रचना छन्
जो जयदेवकै समयकै हुन्। सोलहौँ शताब्दीको मध्यमा वृन्दावनमा बस्ने बंगालका
महान वैष्णव सन्त श्री रूप गोस्वामी-ले संस्कृत का वैष्णव कविताहरूको आफ्नो
सुविख्यात संग्रह सम्पादित गरेका थिए। 'पञ्चावती' नाम भएको यो संग्रहमा हामी
यी सम्पूर्ण कविहरूको अनेक रचना पाउँछौं।

श्रीधरदास द्वारा उद्धृत यी श्लोकहरूमा हामी मात्र शृंगार रस अथवा प्रेम
अनि प्रेमक्रीड़ापूर्ण भावका पदावली (जुन गीतगोविन्द को एकमात्र भाव हो)
पाउँदैनौं, तर वीररसको पद पनि पाउँछौं। यसबाहेक, अब बंगाल तथा पूर्वी
भारतमा जयदेव श्रीकृष्ण को भक्त अनि मुख्यरूपमा वैष्णव कवि को रूपमा
सुप्रतिष्ठित भए। तर यी एकतीस श्लोकहरूमा शिवको महिमाको श्लोक हामी
पाउँछौं। यी श्लोकहरूबाट हामीलाई पत्ता लाग्छ कि जयदेवको काव्य प्रतिभा
केवल श्रीकृष्ण का वीरुरी को श्रुतिमधुर स्वरसम्म मात्र सीमित थिएन—शास्त्राधि-
हरूको ज्ञानज्ञानाहट अनि तुर्यहरूको गर्जनले पनि उनलाई काव्य रचनाको क्षेत्रमा
ल्याएको थियो। उनले द्वादशभूमि तथा तुर्यनाद जस्ता विषयहरूमा ओजपूर्ण पद-
हरूको रचना गरेका छन्। यी सम्पूर्ण कुराबाट यही पत्ता लाग्छ कि जयदेव
आरम्भमा विशुद्ध वैष्णव भक्त थिएनन् अथवा सन्त थिएनन्। उनी केवल स्मार्त
अथवा शैव ब्राह्मण गृहस्थ थिए, जसले पौराणिक हिन्दूवादका पाँच (अथवा छः)
महान देवी शक्तिहरूको सम्मान अर्थात् उपासना गर्थे। ती पाँच देवी शक्ति
हुन्—गणेश, सूर्य, विष्णु, शिव अनि उमा अनि केही मानिसहरू विशेषगरी
दक्षिण भारतमा कुमार वा कार्तिकेय पनि (पंचोपासक अथवा पाँचजनाको पूजक,
या षडुपासक अथवा छ जनाको उपासक)। त्यसपछिको समयमा मौडीय अथवा
बंगाल या नवद्वीपीय शाखाका वैष्णवहरूको संगठनद्वारा जयदेवको कीर्ति एक
महान वैष्णव कवि अनि सन्तको रूपमा प्रतिष्ठित भएको थियो, किनभने यस
शाखाको वैष्णव प्रभुत्वशाली सम्प्रदायको रूपमा प्रतिष्ठापित भइरहेको थियो—
अनि यो अवश्यभावी थियो कि जयदेव निश्चय त्यातकै रहिरहेन्। हामी यो

कुरोलाई स्वीकार गर्न सक्दैनौं कि ११००-१२०० ईस्वी तिरत्यस प्रकारको कुनै
वैष्णव समाज अथवा वैष्णव पन्थ विकसित भएको हुनसक्छ जस्तो महाप्रभु चैतन्य
पछि बंगालमा हामी पाउँछौं। स्वर्गीय महामहिम हरप्रसाद शास्त्रीले विद्यापति—
को कीर्तिलता लाई आफ्नो संस्करणको भूमिकामा यो प्रस्थापना दिएका छन् कि
मिथिलाको विद्यापति त्यस प्रकारको पंथमार्गी भक्त अथवा कवि थिएनन्, जस्तो
कि बंगालमा वैष्णव महाजन रचनाकार थिए, जसले धार्मिक कामोत्तेजक कविता-
हरूको रचना राधा अनि कृष्णका प्रेमको आधारमा लेखेका थिए। यी रचनाहरूलाई
गंभीर भक्तिपरक अनि रहस्यवादी रचनाहरूको रूपमा हेरिन्थ्यो अनि ती धार्मिक
अनुष्ठान तथा आध्यात्मिक उत्सवहरूतिर गाइन्थ्यो। विद्यापति केवल एकजना
सामान्य स्मार्त (शैव ब्राह्मण) ब्राह्मण थिए, जसले विष्णु अनि शिव, लक्ष्मी तथा
उमा, राधा साथै गंगा अनि परवती मध्यकालीन पौराणिक देवताहरूको पनि
आराधना गर्थे। यही कुरो जयदेवको विषयमा पनि भन्न सकिन्छ, यद्यपि तिनी
गीत-गोविन्द का कवि थिए जो अब विशेष गरी पूर्वी भारतका रुडिवादी वैष्णवहरू
द्वारा धार्मिक वैष्णव काव्यको रूपमा अति सम्मानित छन्।

रचिएका दुई कविता छन् । यिनमा एउटा राजा लक्ष्मण सेनका छोरा केशवसेनले रचेका र अर्को लक्ष्मण सेन स्वयंले रचेका कविता भनिन्छन् । स्पष्टरूपले राजकुमार केशवसेनले जयदेवको गीत-गोविन्दका प्रथम दुइ पद सित मेलजुल खाने पद रचना गर्न चाहेका थिए, जसमा उनले दुई प्रेमीको लागि कृष्णकी आमा यशोदा द्वारा अनायासै उत्पन्न भएको एक समान प्रकारको अवसरको वर्णन छ । केशवसेनको पद जुन शार्दूलविक्रीडित छन्दमा छन् यसप्रकार छ—

आहूताद्य महोत्सवे निशि गृहं शून्यं विमुञ्चायताः
दीवः प्रेष्यजनः कथं कुलवधूरेकाकिनी यास्यति ?
वत्स, त्वम तदिमां नवालयम्-इति श्रुत्वा यशोदागिरो
'राधा माधवयोर्जयन्ति मधुरस्मेरालसा दृष्टयः ॥

यस पदमा यशोदाद्वारा कृष्णसित राधालाई घर पुराइदिने कुरा गर्छ । एउटा उत्सव भएको हुनाले भोजको निमित्त राधालाई यशोदाको घरमा निस्ते हुन्छ, अनि राधालाई घर पुरयाइदिनसक्ने संवक भोजमा मातेर वेहोज भएको थियो । राजकुमार केशवसेन को यही पद जुन संग्रहमा उद्धृत छ, यदि गीत-गोविन्दको प्रथम पदसित राखेर पढियो भने यो स्पष्ट हुन्छ कि 'नन्द निर्देशतः' को अर्थ केवल नन्दको निर्देशले नै हुनसक्छ । यसको अर्थ त्यस्तो कदापि हुनसक्ने नै जुगचार्हि बंगालका पछिका वैष्णव धर्मनिष्ठ विद्वानहरूले यस अंशको अर्थ लगाएका छन् । 'गीत-गोविन्द' को प्रथम पदको सामान्य बिचारवार्ट प्राप्त यसको अर्थको पुष्टि काङ्गा शैली तथा अन्य प्रकारका चित्रहरूबाट पनि हुन्छ, जसमा जंगलको एउटा चरगाहको पृष्ठभूमिमा बृद्धराजा नन्दले कृष्णलाई राधा तर्फ पठाएको पूरै दृश्य अंकित छ । 'सदुक्ति कर्णामृत' मा संकलित राजा लक्ष्मणसेन द्वारा रचित पदपनि उद्धृत गर्न सकिन्छ, जसको प्रेरणापनि स्पष्ट छ—

कृष्ण त्वदूनमालया सह कृतं केनापि कुञ्जोदरे
गोपी कुन्तल बर्हदाम तविदं प्राप्तं मया गृह्यताम् ॥
इत्थं गुन्धमुखेन गोपशिशुनाख्याते त्रपातम्रयोः
राधा माधवयोर्जयन्ति वलि तस्मेरालसा दृष्टयः ॥

यहाँ बृद्ध राजाले यस स्थितिको स्वीकार गरेको प्रतीत हुन्छ, यो बताउँदैकि प्रेमीहरूको मिलनको प्रचार एक निर्दुक्क स्वालाकेटो (दुग्ध-मुख, अर्थात् दूधमै पालिएको अर्थात् दूधमुखे नानी; अथवा दुग्ध-मुख, एक मूर्ख बालक) सदृश्य देखाए-का थिए, जब उसले सबको सामु भनेका थिए: "हे कृष्ण, कुनै गोपिनीको केशराशीको जंगलरूपी लट्टाहरूको लहरामा तिम्नो बनमाला अलिखरहेको पायो । यो लिइहाल ।" यस प्रकार सम्बोधन गरिँदा राधाकृष्ण लाजले शिर झुकाउँछन्

५. प्रेमको धर्मनिरपेक्ष कविको रूपमा ऐतिहासिक जयदेव : सन्त अनि प्रेमको रहस्यवादी कवि अनि राधाकृष्णको भक्त जयदेव, गीत-गोविन्दको पहिलो पद

जयदेवका केही पदहरूको व्याख्यामा उनीमाथि संकीर्ण दृष्टिकोण राखिएको कारणले केही कठिनाई उत्पन्न भएको छ । गीत गोविन्दको प्रथम पद—

'मेघैरमेदुरम्बर वनभुवश्यामस्तमाल दुर्भर
नक्तं, भीरुरयं त्वमेव तदिमं, राधे ! गृहं प्रापयः
इत्थं नन्द निर्देशतश्चलितयोः प्रत्यक्ष कुञ्जदुम
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः'

को सरल अर्थ हुन्छ कि कृष्णको प्यारो पालक-पिता नन्दको निर्देशमा राधाले कृष्णलाई घर लैजान्छे, किनभने कालो अंधारो वादलपूर्ण रातको कारण एबलै फकिनु कृष्णलाई डर भईरहेको थियो । यी दुई दिव्य प्रेमीले सामान्य मानिसहरू जस्तै यस प्रकार मौकामा लाभ उठाए । यो लीला अथवा क्रीडा एउटा सानो स्थितिको आकर्षण हो, जसलाई कविले आफ्नो भक्तिपूर्ण आसक्तिको साथ वर्णन गरेका छन् । बिना कुनै संकोच बूढो नन्दले प्रेमीहरूको लागि बिना शकटोक एकांत स्थितिको सृजना सजिलै गराइदिन्छ, अनि यसप्रकार यो स्थिति दुवैजना भेट्नलाई सहायक हुन्छ । तर यो सरल अनि सहज माननीय स्थिति पछिका बंगाली वैष्णव धर्मनिष्ठ विद्वानहरूले नजानीकन अथवा नदेखीकन एक अर्थमा संश्लिष्ट पद नन्दनिदेशतः को मुल्यार्थ 'नन्दद्वारा निर्देशित'-को सट्टामा (प्रेमीहरूका साथीहरूलाई) आनन्द संवाद अथवा उनीहरूलाई 'आनन्द दिनुको उद्देश्य हेतु' मानिएका छन् । यसप्रकार पहिलेको दुई पंक्तिको अर्थ नन्दले भने भन्नुको साटो राधा अथवा कृष्णको कुनै कल्पित मित्रले भन्यो भन्ने मानिए ।

जयदेवकै समकालीन संग्रह सदुक्ति कर्णामृतमा माथिका पदकै आधारमा

अनि उनीहरूको दृष्टि त्यो स्मित हाँसोले सुन्दर अनि शिथिल भयो। यी दुवैको यस्तो दृष्टिले गौरव पाउँछ।

तीन पदहरू मध्ये चौथो पंक्तिको प्रथम भागमा स्थायी जस्तै अनुबन्धमाथि ध्यान दिनु उचित छ। यी तीन पदले संभवतः राजसभामा पदरचना प्रतियोगिता विषय कुनै प्रिय घटनाको संकेत दिन्छन्, जसमा राजा, उनको छोरा अनि त्यस समयका सर्वाधिक सम्मानित कविले भाग लिएका थिए। राजसभाका अन्य सहभागी सदस्यहरूमध्ये एकजना संग्रहकर्ता श्रीधरदासले राजकविहरूका तीनै कविताको अभिलेखन पछिका समयको लागि गरे।

तरैपनि औचित्य-भावनाले ग्रस्त रूढिवादी वैष्णवहरूलाईयो सह्य छैन कि कृष्णका पिता अर्धूरियन लोककथाको गुणेश्वर लेन्सलट प्रसंग जस्तै साम्ने आएर प्रेमीहरूको मिलनमा सहयोग गरोस। प्रथम पदको पहिलो पंक्ति राधाकृष्णको प्रेमाभिषेकको प्रसंगमा महत्वपूर्ण हुँदाहुँदैपनि कालो बादलले धेरिएको वर्षा-कालीन रातको अद्भुत आह्वानको रूपमा एउटा महान काव्यात्मक मूल्यको निर्वाह भएको छ।

भारतका अनेक महान लेखक तथा समीक्षकहरूले यति उच्च काव्यात्मक सामग्रीको प्रशस्त प्रशंसा गरेका छन्। जयदेवको गीत गोविन्दमा प्रकृतिको गृष्ट-भूमि सूर्यकिरणले प्रज्वलित छ, प्रत्येक रूखपात अनि फूलहरू विभिन्न रंगले अलङ्कृत, चराहरूको गीत तथा भंवरा मौरीको गुञ्जायमान संगीत अनि फूलहरूको सुगन्धले सुरभित आनन्दमय वसन्त ऋतु छ। तर प्रथम पदको शुरुकै शब्द हाम्रो सामु वर्षाको प्रकाशहीन अनि शान्तिदायी वातावरण साम्ने ल्याइदिन्छ अनि समीक्षकहरूले यसैको व्याख्या गर्ने प्रयास गरेका छन्। एउटा कुरो स्पष्ट छ—शुरूका शब्दहरूमा विलक्षण काव्य सौन्दर्य छ, जुन यसको गहनताले ती शब्दचित्र हस्तर्क अझै प्रामाणिक बनाउँदै, जापानी टाँका छन्दको सौन्दर्यबोधामक वाक्यचातुर्य एवं कलात्मक लालित्यको याद भराउँछ :

मेघैर्दुरमम्बरम्:

वनभुवश्यामस्तमालद्रुमैरः

नक्तम् ।

(आकाशमा बादलको छाँया अनि शीतलता छ, वनभूमि तमाल रूखहरूले ढाकिएको छ, यो रातको समय छ।)

जयदेवद्वारा यो काव्यांशमा स्वतःस्फूर्त ढंगमा राखिएका शब्दहरू तथा चित्रहरूले पारेको प्रभावलाई रवीन्द्रनाथ टेगोर, बालेन्द्रनाथ टेगोर तथा भारतका अन्य महान साहित्यिक प्रतिभाहरूले बडो उत्साहपूर्वक उल्लेख गरेका छन्। आफ्नो समस्त आन्तरिक काव्यात्मक मधुरता तथा भव्यताको साथ यो अंश सम्पूर्ण श्लोक अनि सम्पूर्ण काव्य सित आफैलाई अलग र सहज देखाउँछ।

६. 'सदुक्ति कर्णामृत'-मा उद्धृत जयदेवको २६ पद : विभिन्न शैलीका कवि जयदेव

जयदेवको सर्वोत्कृष्ट रचना गीत गोविन्द अध्ययन गर्न अघि 'सदुक्ति कर्णामृत' मा उद्धृत जयदेवको २६ पद माथि विचार गर्नु आवश्यक हुन्छ, जसबाट जयदेवका काव्यरचि एवं उपलब्धिहरूको त्यो व्यापक क्षेत्रको संकेत पाइन्छ, जुनचाहिँ प्रेम तथा शृंगारसम्म मात्रै सीमित छैन। निश्चय नै त्यसमा वैष्णव आस्था एवं भक्ति को अन्तरधारा छ, तरपनि गीत गोविन्दमा जुन रस प्रमुख छ त्यो मूलतः शृंगार रस छ, दर्शन अनि भक्तिमय ज्ञान्तरस होइन्। 'सदुक्ति कर्णामृत' को निम्न-लिखित पद यो भनाइलाई पुष्टि गर्छ कि शृंगाररसको महान मर्मज्ञको रूपमा प्रसिद्ध जयदेव अन्य रसको प्रयोगमा पनि उतिकै सिद्धहस्त थिए। एकजना यस्तो कविको रूपमा उनको बहुमुखी प्रतिभा साक्षी छ, जो शास्त्रीय संस्कृत काव्य परम्परामा विभिन्न रस, अलंकार एवं अनुभूतिहरूको प्रयोगमा सक्षम छ। उनको संगीत एउटा यस्तो वीणावाट निस्केको भान हुन्छ, जसमा सातवटा भन्दा बढी तार छन्।

सदुक्ति कर्णामृत मा उद्धृत यो पद, जसको बारेमा सामान्यतः अज्ञान कै स्थिति छ, अहू सामग्रीको अभावमा गीत गोविन्दको साथ जोडेर जयदेवको समग्र साहित्यिक उपलब्धिहरूको संग्रहको रूपमा राख्न सकिन्छ। फेरि जयदेवको अध्ययनमा यी सामग्रीको मिलसिलापनि छ। बेशक उनको गीत-गोविन्द अनेक मुद्रित संस्करण-अनि पाण्डुलिपिहरूको रूपमा पनि प्राप्य छ। यी तल उद्धृत गरिएका 'सदुक्ति कर्णामृत'-का पदहरूको अनुवाद दिइएका छैनन्, किनभने संस्कृत जान्नेहरूले यी पदहरूको सार अवश्य बुझ्न सक्छन्। नदिइ नहुने प्रसंगहरूमा चाहिँ आवश्यक टिप्पणी दिएका छन्।

सदुक्ति कर्णामृतमा दिइएका २६ नयाँ पदहरू, जसको रचनाका श्रेय जयदेवलाई दिइएको छ, यस प्रकार छन् :

(१) सदुक्ति कर्णामृत १-४-४ : महादेव (शिव)

भूतिव्याजेन भूमीममर-पुर सरित्कैतवाद्मन्वु विभ्रल
ललाटा क्षिचलेन ज्वलनमहीपतिश्वास लक्ष्यं समीरम् ।
त्रिस्तीर्णं घोर वक्त्रोदार-गुहर-निभेनाम्बरम् पञ्चभूतैर्,
विश्वं शाश्वद्वितम्बन् वितरतु भवतः सम्पदं चन्द्रमौलिः ॥

(यो संस्कृत नाट्य तथा शिलालेख साहित्यको गौरवपूर्ण शैलीमा शिवको मांगलिक आह्वान हो ।)

(२) सदुक्ति कर्णामृत, १-५०-३ : कल्कि, विष्णुको दसौं अनि अन्तिम अवतार ।

कल्की कल्कं हरतु जगतः स्फुरदूर्जस्त्रि तेजा
वेदोच्छ्वेदस्फुरित दुरित ध्वंशेन धूमकेतुः ।
येनोत्क्षिप्य क्षणमसिलतां धूमवत् कल्मषेकान्
म्लेच्छान् हत्वा दलित कलिनाकारि सत्वावतारः ॥

(३) १-५६-४ कृष्णभुजः

जयश्री विन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः

(४) १-६०-५ : गोवर्द्धनोद्धारः

"मुग्धे—" "ताश्च किमात्थ ?" "तन्वि शिखरि-प्राग्भारभुनो-भुजः"

"साहाय्यं, प्रिय, किं भजानि ?" "सौभगे दोर वल्लिमायास्य" ।

इत्युल्लसितब्राह्मूल विचलच्चेलान्चल व्यक्तयो

राधायाः कुचयोर्यन्ति चलिताः कंसद्विपो दृष्टयः ॥

(कृष्णले औली माथि गोवर्धन पर्वत उठाउने घटनासित सम्बन्धित श्रृंगारिक निहित ऊर्ध्वको प्रतिध्वनि सदुक्ति कर्णामृतमा उद्धृत एक अर्को पदसित मिल्छ, जसको श्रेय जयदेवको समकालिन कविहरूमध्ये एकजना उमापति धरलाई दिइएको छ । उमापति धरको यो पदको क्रमसंख्या सदुक्ति कर्णामृतको १-५५-३ मा छ । सोलहौं शताब्दीको रूप गोस्वामीको संग्रह पद्यावलीमा पनि यो पाइन्छ, जहाँ यसको क्रमसंख्या २५६ हो । विषयलाई हरिक्रीडा शीर्षक दिइएको छ । रामस्या पूतिका स्थायी पदहरू जस्तै यी दुइ पदको चौथो पंक्तिको अन्तमा समान शब्दका प्रयोग ध्यान दिनुपर्ने विषय छ, त्यस्तै प्रकार जस्तो जयदेव, लक्ष्मणसेन तथा केशवसेनका शार्दूल विक्रीडित छन्दमा लेखिएका केही अन्य पदहरूमा चौथो पंक्तिका पहिलो भाग ।

भ्रूवल्लीचलनैः कथापि नयनोन्मेषैः कथापि स्मित-
ज्योत्स्नाविच्छुरितैः कथापि निभृतं सम्भावित्याध्वनि ।
गवोद्भेदकृतावहेल-विनय-धीभाजि राधानने
सातंकाभुनयं जयति पतिताः कंसद्विपो दृष्टयः ॥

(५) १-८५-५ : बहुरूपकश्चन्द्रः

क्रीडा-कर्पूर दीपस्त्रिदश-मृगदशां कानसाम्राज्य-लक्ष्मी
प्रोत्क्षिप्तैकातपत्रं श्रमशमनचलच्चामरं कामिनीनाम् ।
कस्तूरी पंकमुद्रांकित मदन बधू-मुग्ध गंडोपधनम्
द्विवं व्योमाम्बुराशेः स्फुरति सुरपुरीकेलिहंसः सुधांशुः ॥
(चन्द्रमाको विशद वर्णन)

(६) २-३७-४ वासकसज्जाः

अनेध्वाभरणं करोति (तनोति) बहुशः

(७) २-७२-४ अधरः

विभाति विम्बाधर वल्लिरस्याः स्मरस्य बन्धूकधनुर्लतेत्र ।
विनापि वाणेन गुणेन येयं पूनां मनांसि प्रसर्भं भिनन्ति ॥
(कुनै सुन्दरीको अधर)

(८) २-७७-५ रोमावली :

हरति रतिपतेनितम्बविम्बस्तनतटपंकमणसक्रमस्य लक्ष्मी ।
श्रिवली-भव-तरत्र-निम्ननाभी-हृदपदवीर्मधिरोमराजिरस्याः ॥
(कम्मरमुनिको केशराशी)

(९) २-१३२-४ विपरीतरतमः

उम्मित्तुलकांकुरेण निविडारलेषे निमिषेण च (गीत गोविन्द १२/१०)
(प्रेमक्रीडा आरम्भ)

(१०) २-१३४-४ विपरीतरतम् :

मारांको रतिकेलि (गीतगोविन्द १२/१२)
(प्रेमक्रीडामा नारीले पुरुषको भूमिका निभाउनु: विपरीत रति)

(११) २-१३७-५ उषसि प्रियादर्शनम्:

अस्याः (तस्या) पाटलपाणिजांकितमुरः

(प्रणय रात्रिपछि प्रेमी कसरो उपाकालमाथि दृष्टिपात गर्छ)

(१२) २-१७०-५ शरत्खंजनः

मधुरमधुरं कुजन्तरे पतन् मुहुर्लपन्

अविरत-चलत-पुच्छः स्त्रेच्छं विचुम्ब्य चिरं प्रियाम् ।

इह हि शरदि क्षीवः पक्षी विधूय मिलनमुदा-

मदयति रहः कुजे मञ्जुस्थलीमधि खंजनः ॥

(पुष्पोद्यानमा प्रेमपूर्णं कंजन पन्छी)---

(१३) ३-५-४ : धर्मः

वृषैरुत्कटकण्टकैश्चि मखप्रोद्भूतधूमोद्गमैर—

प्यन्धकरणीपधैश्चि पदे नेत्रे च जातव्यर्थैः ।

यस्मिन् धर्मपरे प्रशासति तपः संभेदिनी मोदिनीम्

आस्तामाकमित्तु विलोकितुमपि व्यक्तं न शक्तःकलिः ॥

(आफ्ना धार्मिक कर्त्तव्य पूरा गर्ने शासक)

(१४) ३-६-४ : करः

तेषामल्प-अरः स कल्पविटपी तेषां नो चिंतामणिश्च

चिंतामण्युपयाति कामसुरमिस्तेषां न कामास्वदम् ।

दिनोद्धार धुरीण पुण्यचरियो येषां प्रसन्नो मनाक्

पाणिस्ते धरणाद्र सुन्दर यशः संरक्षिणो दक्षिणः ॥

(पुण्यवान शासकको हात)

(१५) ३-६-५ : करः

देव त्वत्करपल्लवो विजयतामथान्त विश्राणन्—

कीड़ास्कन्दित कल्पवृक्षविभवः कीर्त्तिप्रन्नोज्ज्वलः ।

यस्योत्सर्गजलचक्षुःश्लेन गलित स्यन्दानदानोदक—

स्रोतोमिषिदुषां ललाटलिखिता दीन्यासर श्रेणयः ॥

(उदार या दानवीर शासकको हात)

(१६) ३-१०-४ : चरणः

लक्ष्मी विभ्रमपद्य सुभगं के नाम नोर्वीभुजो

देव, त्वच्चरणं प्रजन्ति शरणं क्षीरक्षणाकाक्षिणः ।

छायायामनुगम्य सम्यगभयास्यत्वद्वीथंसूर्यातप—

व्याप्तामप्यवनीमर्दान्त रिपवस्त्ववतातपत्राः सुखम् ॥

(शक्तिशाली शासकको चरण)

(१७) ३-११-५ प्रियक्याख्यानम्:

लक्ष्मी केलि भुजंग ! जंगमहरे ! संकल्प कल्पद्रुम !

श्रेयस्साधकसंग ! संभारकला गांनेयं ! बंगप्रिय !

गोडेन्द्र ! प्रतिराजनायक ! समा लंकार ! कर्णापित—

प्रत्यर्थक्षितिपाल ! पालकं सतां ! दृष्टोऽपि तुष्टा वयम् ॥

(बंग अरि गौडका महान शासकको प्रशस्ति)

(१८) ३-१५-५ देवाशयः

त्वं चोलोल्लोललीलां कलयसि कुरुषे कर्षणं कुन्तलानां

त्वं कांचिन्यंचनाय प्रभवसि ! रभसादंसंग करोषि ।

इत्थं राजेन्द्र बन्दिस्तुतिभिस्सुफितोत्कंपमेवाद्य दीर्घ

नारीणामप्यरीणां हृदयमुदयते त्पत्न्यदाराधनाय ॥

(चोल, कुंतल, कांची अनि अंगका महान विजेताको प्रशस्ति)

(१९) ३-१६-५ विक्रमः

शिक्षन्ते चाट्टवादान विदधति यथासनानने काननेषु

घ्नान्यति ज्याकिणांकं विदधति शिविरंकुर्वते पर्वतेषु ।

अभ्यसंति प्रायाणां त्वयि चलति चमूचक्र विक्रान्तिभाजि

प्राणत्राणाय देव ! त्वदरिनृपतयश्चक्रिरे कामणानि ॥

(महान नायकोचित गुणसम्पन्न राजा)

(२०) ३-२०-५ पौरुषम्:

भीष्मः क्लीवकतां दधार समिति द्रोणेन मुक्तं धनूर

मिथ्या धर्ममुतेन जल्पितमभूद दुर्योधनो दुर्मदः ।

छिद्रेण्वेव धनंजयस्य विजयः कर्णः प्रमादी ततः

श्रीमन्नस्ति न भारतेऽपि भवतो यः पौरुषैर्वर्धते ॥

(नायकोचित गुण महाभारका नायकहूरुभन्दा दूला राजा)

(२१) ३-२३-५

एकं धाम शमीषु लीनमपरं सूर्योत्पलज्योतिषां,
व्याजादद्रिषु गूढमन्यदुदधाव संगुप्योरवायते ।
त्वत्तेजस्तपनांशुमांसलसभुतातेन दुर्गं भयाद्
वार्धं पार्वतमौदकं यदि ययुस्तेजांसि किं पाथिवाः ॥
(पृथ्वी अनि प्रकृतिना प्राप्त कुनै पनि चीज महानतर राजाको अग्नि
तुल्य तेज)

(२२) ३-२६-५ आशचर्यखंग

श्रीखंड मूर्तिः सरलांगर्याष्टमांकंदमामूलमहो बहन्ति ।
श्रीमन ! भवत्खंग तमालवल्ली चित्रं रणे श्रीफलमातनोति ॥
(राजाको आश्चर्यजनक तलवार)

(२३) ३-३४-३ तूर्यध्वनि

गुंजत्कौचनिकुंजकुंजरघटा विस्तीर्णं कर्णज्वराः
प्राक् प्रत्यग् धरणीन्द्र कन्दरजरत्पारीन्द्र निद्रा-दुहः ।
लंकाके त्रिककुटप्रतिध्वनिधनः पर्यन्तयावाजये
यस्य भ्रेमुरमंदमंदरखीराशाश्चो घोषणा ॥
(विजयी राजाको तर्फबाट तूर्यध्वनि)

(२४) ३-३४-४ तूर्यध्वनि

यस्याविर्भूतमिति प्रतिभट पूतनागर्भिणी भ्रूणभार—
भ्रंशभेशागिभूत्यै प्लवनमिव भजन्नमसांहो निधीनाम् ।
संभारम् संभ्रगत्य त्रिभुवनमनितो भूभृतां विभ्रदुच्छ्वः
संरंभोज्जुम्भणाय प्रतीर्णमिभवद् भूरि भेरि निनादः ॥
(राजाको पक्षमा रणभेरी—'भ'-को अनुप्रास ध्यान दिनु योग्य छ ।)

(२५) ३-३४-५ तूर्यध्वनि

विघट्टयन्नेप हतादकुंठ वैकुंडकंठीख कंठगर्जम् ।
भयंकरो दिक्करीणां रणाग्रे भैरीखो भैखदुःश्रवस्ते ॥
(राजाको सेनातर्फ युद्धमा तूर्यध्वनि)

(२६) ३-३८-३ युद्धम्

शत्रूणां कालरात्रौ समिति समुदिते बाणवर्षाधिकारे
प्राग्मारे खंग धारां सरित्तामव समुत्तीर्य मन्तारिवंशम् ।
अन्योन्माद्यातमत्तद्विरदंघनघटादंत विद्युच्छटाभिः
पश्यंति यं संमंतादभिसरंति मुदा सांयुगीनं जयश्रीः ॥
(एक युद्ध वर्णन)

(२७) ३-३९-४ युद्धस्थली

निर्यन् नाराचधाराचयरवचितपतनमत्रभातंगजातं
जातं यस्यारिसेनाहृदिर जलनिधावंतरीध्रमाय—
रंध्र इन्द्रैकपात्रे रुधिरमधुरसं प्रेतकांताः पिबंति ॥
(युद्धको परिणाम—युद्ध दानवको भीषण तस्वीर)

(२८) ३-४०-५ दिग्विजय

एकः संग्रामरिततुर गखुर रजोराजिभिर्नष्टदृष्टिर्
दिग्वात्रा जैत्र मत्त द्विरदभारनमद् भूमिभन्न स्तथान्यः ।
वीरा के नाम तस्मात् त्रिजगति न ययुः क्षीणतां काणकुञ्ज
न्यायादेतेन मुक्त वभयमभजतां वासवो वासुकिश्च ॥
(नायक राजाको विजय यात्रा)

(२९) ३-५२-५ प्रशस्तकीर्ति

मलिनयति वैरिवदनंस्वजनं रंजयति धवलयति धात्रीम् ।
अपि कुचुमविशद मूर्तिर्यत्कीर्तिश् चित्रमाचरित ॥
(राजाको विजयकीर्ति)

(३०) ५-१६-४ दिश

अस्तु स्वस्त्ययनाय दिग्धनपतेः कैलाशशैलाश्रय
श्रीकंठाभरणेदुविभ्रम दिवानक्तं भ्रमत्कौमुदी ।
यश्चालं नलकूवराभिरणारंभाय रंभास्फुरत्—
पांडिन्नेव तनोस्तनोति विरहं व्यग्रापि वेशग्रह्ण ॥
(आकाशको दशदिशा नायक राजाको गौरवगान गच्छं)

(३१) ५-१८-२ वीर

धात्रीमेकातपत्रां समितिं कृतवताचंद्रोर्दंडर्पाद्—
 आस्थाने पादनमप्रतिभट मुकुटादर्शं बिम्बोदरेषु ।
 उल्लिखितच्छत्रचिह्नं प्रतिफलितमणि एवं वपुः वीक्ष्य किञ्चित्
 सासूर्यं येन दृष्टाः क्षितितलविलसनमोलयो भूमिपालाः ॥
 (पराजित शासक हरुद्वारा विजयीको प्रशस्ति)

सद्वृत्त कर्णामृतमा दिशएका उपर्युक्त पदहरुवाट यो स्पष्ट हुन्छ कि जयदेव केवल प्रेमभावना माथि मात्र लेखेवाला कवि थिएनन् । संस्कृत काव्यशास्त्रमा वर्णित अन्य रस तथा भावहरू, जस्तै वीर रौद्र, अद्भुत अनि शान्त रसको पनि प्रयोग जयदेवले त्यतिकै सुन्दरता तथा कुशलताको साथ गरेका छन् । यो संग्रहमा जयदेव द्वारा रचित भानिएका ३१ श्लोकमा ५ श्लोक गीत-गोविन्दवाट लिइएका छन् । अरु २६ श्लोकको आधारमा यो विचार गर्न सकिन्छ कि जयदेवले कम्तीको पनि दुइ (अथवा संभवतः तीन) अन्य रचनासमेत लेखेका थिए । एउटा त गीतगोविन्द जस्तै कृष्णको कथामाथि हुनसक्छ । (उपर्युक्त पद संख्या २, ७, ८, १२ कृष्णकथा सित संबंधित हो जुन त्यसको विषय वस्तुवाट स्पष्ट हुन्छ) । दोस्रो रचना राजा लक्ष्मणसेनसित सम्बन्धित हुनसक्छ । लक्ष्मणसेन योडाकै रूपमा पनि प्रसिद्ध थिए, अनि माथिको पद संख्या १३-३१ लक्ष्मणसेनको प्रशंसा अनि वीरगाथासित सम्बन्धित छ । यी पद जयदेवको दोस्रो (अथवा तेस्रो) कृतिसित सम्बन्धित हुनसक्छ । लक्ष्मण सेन एक विजिष्ट योडा थिए अनि भनिन्छ कि उनी दक्षिण भारतका सैनिक अभियानहरूमा पनि गएका थिए । यो सूचना हामी लक्ष्मण सेनको दक्षिण भारत अभियानसित सम्बन्धित कवि धोयीको रचना पवनदूतवाट पाउँछौं । यसको ऐतिहासिक यथार्थ दरिजो छैन । संभव छ कि यो एकजना चारणको काव्य कल्पना-मात्र हो, जसले उडिसाको एक सैनिक अभियानको (तरपनि यसको पनि पुष्टि चाहिँ छैन) तामिल देशमा विजय यात्राको रूपमा अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णन गरेका होलान । यो संभव छ कि लक्ष्मणसेनको राजसभाका कविहरूमा एकजना हुनुको नाताले जयदेव स्वयंले पनि धोयीले जस्तै, तर अलिक भिन्नै शैलीमा, आफ्नो संरक्षक राजा लक्ष्मणसेनको सैन्य गौरवको गाथाको रूपमा कुनै लामो कृतिको रचना गरेका होलान । यसबाहेक, यस संग्रहका अन्य पद (१, ४, ५ अनि संभवत् १२, १३ पनि) जयदेवकै फूटकर रचनावाट लिइएको हुनसक्छ, जुन जुन कुनै किताबको रूपमा चाहिँ निस्कन सकेन । यदि जयदेव राजसभाका कविहरू अनि संभवतः संस्कृत पाठकहरूको सामान्य श्रेणीमा प्रतिष्ठित नहुँदो हो त श्रीधरदासले जयदेवको यति सबै पद उद्धृत गर्ने थिएनन होला । राजसभा अनि लक्ष्मणसेन, जसले श्रीधर दास द्वारा उद्धृत बंगालका अन्य अनेक कविहरूको संरक्षण गरेका थिए भन्ने यो तजीकको सम्बन्ध बंगाल एवं यसको राजधानी नवद्वीपको राजसभा समुदायले जयदेवकै सम्बन्धको विषयमा पुष्टि गर्छ ।

७. जयदेवको काव्य दिग्विजय

यस्तो प्रतीत हुन्छ कि जयदेवको प्रसिद्धि सम्पूर्णमा भारतवर्षमा अति चाँडो फैलिको थियो । उनको गीत-गोविन्द-ले एउटा यस्तो मांगलाई पूरा गर्‍यो जसको अनुभव संस्कृत अनि नयाँ आइरहेका भर्नाभ्युत्तर भाषाहरूको साहित्यिक व्यक्तित्वहरूले गरिरहेका थिए । यरा पुस्तकमा शास्त्रीय संस्कृत अनि अपभ्रंश एवं नयाँ भारतीय आर्य भाषाहरूको समन्वय देखियो । गीत-गोविन्दमा भक्ति आन्दोलनको माध्यमले हिन्दू पुनरुत्थानलाई सहयोग गर्ने पुराणकथा एवं रोमान्सको तत्वलाई आकर्षक रूपमा प्रस्तुत गरयो । यसको रचना भएको सौ वर्ष पछि पनि हामी पाउँछौं कि यसको एक पद सुदूर गुजरातको पाटण (अनहिलावाड)-मा संवत् १३४८ अर्थात् १२६२ ईस्वीमा मंगलाचरणको रूपमा शिलालेख भएको छ । (माथि उल्लेखित मनमोहन चक्रवर्तीको लेख पढ्नुोस्) । गुजरात तथा राजस्थानमा पनि यसको उतिकै लोकप्रियता मिल्यो जतिको कि बंगाल तथा उडिसा, पंजावका पार्वत्य क्षेत्रहरू लगायत उत्तरभारतका समतल क्षेत्रहरूमा मिलेको थियो । शुरुदेखि नै यसका लहरहरू तथा वाक्यांश बंगाली, उडिया, हिन्दी, गुजराती काव्यहरूमा उद्धृत गरियो साथै अनुकरण गर्ने थालियो, सबभन्दा प्राचीनतम मध्य बंगला कवि वाबु चंडीदास (१४०० ई०) जसका रचनाहरू उपलब्ध छन्, उनैको श्रीकृष्ण कीर्तनमा गीतगोविन्दका दुइ पदको आधारमा पद लेखिएका छन् साथै यसका थुप्रै पंक्तिद्वारा जयदेवको गीत-गोविन्दको याद आउँछ । पहिलेको गुजराती कविता वसन्त विलास (जसको रचना प्रोफेसर कान्तिলাल व्यास अनुसार १४५० ई० मा अनि मुनिश्री जिन विजयी अनुसार १३५० ई० मा भएको थियो)-मा पनि गीत-गोविन्दका गीतहरूकै प्रतिध्वनि पाइन्छ (उदाहरणार्थ पद ७, १६, ३२, ३६, ६६) । साहित्यरत्न डा० हरेकृष्ण मुखर्जीले गीत-गोविन्दमाथिको आफ्नो सन्तुलित अध्ययन (जसको बंगलामा चौथो संस्करण बंगलावर्ष १३७२ को अग्रहायण महिनामा प्रकाशित भयो)-मा गीत-गोविन्दको लगभग ११ टिप्पणी सहितको सूची दिएका छन् । यसमा सबभन्दा पुरानो मेवाडको राजा कुम्भ (१४३३-१४६८ ई०) द्वारा रचित रसिकप्रिया हो, जुन एक विद्वत्तापूर्ण एवं

विस्तृत कृति हो। यस प्रकार गीत-गोविन्द संस्कृतको सबभन्दा बहुचर्चित रचना हो। यसमाथि टिप्पणी लेखनेहरूमा समस्त भारतका मानिसहरू छन्। देशी भाषाहरूमा लेखिएका रचनाहरूवाहेक कम्तीको पनि १५ वटा यस्ता संस्कृत कविता छन् जसलाई विभिन्न रचनाकारहरूले गीत-गोविन्दको साभार अनुकरण गर्दै लेखेका छन्। मध्य बंगला अनि मध्य उडियामा गीत-गोविन्दका अनेक अनुवाद अनि रूपान्तर गरेका छन्। डा० हरेकृष्ण मुखर्जी विशेषरूपले रसमयदास, जगतसिंह तथा रघुनाथदासका बंगला अनुवादहरू उल्लेख गर्छन्। पुरीको जगन्नाथ मन्दिरको १४६६ ईस्वीको एउटा शिलालेखबाट, जुन राजा प्रताप रत्नको आदेशले गरिएको थियो, यो पत्तो लाग्छ कि उपर्युक्त तिथिदेखि मन्दिरमा काम गर्ने नर्तकहरू, गायकहरू, देवीदासहरूलाई गीत-गोविन्दकै पद तथा गीत गाउने आदेश थियो, कुनै अन्य पुस्तकहरूबाट होइन। (मनमोहन चक्रवर्ती, जर्नल अफ एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल, खण्ड LXII, १३६० पृष्ठ ६६-६७)। मध्यकालीन भारतको अपभ्रंश अनि प्रारम्भिक हिन्दी चित्रकला (तथाकथित प्राचीन गुजराती एवं प्रारम्भिक राजपूतकला)-मा तथा राजस्थान, बुन्देलखण्ड, बसोलही, चम्पा तथा काँगडाको परवर्ती हिन्दी कलामा साथै भारतका अन्यभाग बंगाल, असम, उडिया, तेलगु देशका स्थानीय कलाहरूमा यसको स्थान प्रशस्त महत्वपूर्ण रहेको छ।

यूरोपीय विद्वानहरूद्वारा संस्कृतको खोज एवं अध्ययनको तत्काल जयदेवको काव्य प्रतिभाको प्रशंसा भएको थियो। उनको महान काव्यलाई सर विलियम जोन्स (१७४६-१७९४)-ले अंग्रेजीमा अनि फ्रीडरिख स्कर्ट (१७८८-१८६६) ले जर्मनमा अनुवाद गरे, जसको अनुसरण गर्दै फ्रांसीसी, अंग्रेजी, जर्मन अनि अन्य यूरोपीय भाषाहरूका दोस्रो अनुवादकहरूले गरे। आज त गीत-गोविन्दलाई विश्व साहित्यको श्रेष्ठ रचनाहरूमा स्वीकृति मिलिसकेको छ।

८. गीत-गोविन्दका गीतहरूमा परवर्ती मध्य- भारतीय-आर्य अथवा नवीन भारतीय- आर्य साहित्यको प्रतिबिम्ब

गीत-गोविन्दमा शास्त्रीय संस्कृत काव्य अनि अपभ्रंश तथा प्रारम्भिक भाषा काव्यको चेतनाको समन्वय छ। यसको १२ सर्गहरूमा २४ पद छन्। वर्णनात्मक अंशहरूमा मिल्ने कविताको संरचना नियम एवं छन्द, विचार एवं शब्दावलीको दृष्टिले शास्त्रीय संस्कृतको रूढ शैलीको अनुरूप छ। तरपनि पद अथवा गीत भएका अंशहरूमा अपभ्रंश एवं प्रारम्भिक भाषा अथवा नवीन भारतीय आर्य भाषाको वातावरण मिल्छ। छन्द अपभ्रंश अनि प्रारम्भिक भाषाकै छ। कति विद्वानहरूको मत छ कि यो गीत मूलतः अपभ्रंश अथवा पुरातन भाषा-(यस प्रसंगमा प्राचीन बंगला भाषा) मा लेखिएका थिए (ग्रामाटिक डेर प्राकृत-स्त्राखेत-मा पिशेलद्वारा लासेनको उल्लेख ३२ : विजयचन्द्र मजुमदारद्वारा अनुवाद गरिएको गीत-गोविन्दको बंगला अनुवादमा यसको प्रस्तावना)। यो असंभव देखिदैन कि अपभ्रंश अथवा पुरातन बंगला भाषामा रचिएका यी पदहरूको व्यापक लोकप्रियता मिल्यो होला अनि यसैबाट प्रेरित भएर जयदेवले यसको स्थायी एवं अखिल भारतीय स्वरूप दिनको लागि यसलाई संस्कृतमा रूपान्तरण गरेका होलान्।

निश्चय यो एक अनुमानमात्र हो, तरपनि यहाँ निम्नांकित चार तथ्यहरूमा आधारित छन् :

१. छन्द, तुक अनि लयको दृष्टिले ती २४ पदहरू अथवा गीतहरूका अपभ्रंशीय एवं पुरातन भाषामत चरित्र बढ्ती स्पष्ट छ अनि शास्त्रीय संस्कृतको विपरीत छ। यसको विशद विवेचनाको आवश्यकता छैन किनभने यो प्रत्यक्ष नै छ।
२. अपभ्रंश (अवहट्ट या अपभ्रष्ट) एवं पुरातन भाषामा थुप्रै कविताको अस्तित्व, जुन जयदेवका रचनाहरूको याद गराउँछ। यी कविताहरू

१५ औं शताब्दीको अन्तमा रचित प्राकृत पिङ्गल अनि १२औं शताब्दीको पूर्वार्धमा रचित मानसोल्लास अथवा अभिलषितार्थ चिन्तामणिमा पाइन्छ । (यस सन्दर्भमा मेरो पुस्तक अरिजितल एण्ड डेवलपमेण्ट अफ बंगाली ल्याङ्गवैज, खण्ड ७, प्रथम संस्करण, कलकत्ता १९२६ ; पुनर्मुद्रण १९७० जर्ज एलेन एण्ड अनविन लिमिटेड, पृष्ठ १२३-२७ अनि खण्ड-३ प्रथम संस्करण १९७२ जर्ज एलेन एण्ड अनविन लिमिटेड, पृष्ठ २९-३१ । डा० सुकुमार सेनद्वारा ५ खण्डमा लिखित पुस्तक (हिस्ट्री अफ बंगाली लिटरेचर' को प्रथम खण्ड पनि हेर्नु) ।

३. गीतहरूका केही लहरहरू संस्कृतको अपेक्षा अपभ्रंश या पुरातन भाषाको धेरै नजीकै छ अनि लहर लहरको बीचमा विरामको व्यवस्था पुरातन बंगलासित धेरै मेल खान्छ । उदाहरणस्वरूप सर्ग २ को गीत ५ स्थायी पदको पंक्ति 'स्मरति मनोगम कृत परिहास्य'-को अपभ्रंशमा 'सुमरइ मन मन किय परिहासम'-(मेरो मन उसलाई संझ्छ जो मसित हाँस खेल गर्थे) को रूप दिनाले अझ राम्रो विन्यास मिल्छ । हालमा उही जयदेवका गीतहरू संस्कृत बाहेक अन्य कुनै भाषामा रचिएको पक्षमा कतै छैन, तरपनि डा० सुकुमार सेनले यो संकेत गरेका छन् कि पंक्ति श्री जयदेवक-वेर इदम कुरुते मुदम मंगलम उज्ज्वल-प्रगीति (कवि जयदेव रचित प्रेम एवं आवेशयुक्त मांगलिक अथवा वर्णनात्मक गीत आनन्द प्रदान गर्छ)-को प्रथम अनि द्वितीय चरणमा एकमात्रा बेसी छ अनि यसलाई अपभ्रंश शैलीमा 'श्री जयदेव कवेर इंद कुरुते मुदा'-को रूपमा पढेर ठीक गर्न सकिन्छ । यी गीतहरूको छन्दको रूप बंगाली एवं अन्य पूर्वीय भाषाहरूको देशज छन्दमा पाइन्छ ।

४. वर्णनात्मक काव्य भएको हुनाले गीत-गोविन्दमा नाटकीय तत्व विद्यमान छ: राधाकृष्णका गोप साथीहरू अथवा स्वयं यी दिव्यप्रेमीहरूले गाएका गीत संवादहरू जस्ता छन् । वैशक बंगालका प्राचीन गीतिनाट्य जात्राको विकाससित यसको सम्बन्ध रहेको होला । एक हिसावले हेर्दा त मूलरूपमा यसको लागि कि यसको रचना वाद्यसंगीतको पृष्ठभूमि भएको कुनै विशिष्ट प्रकारको आदिम देशज वर्णनप्रधान संवादगीतमा आधारित भएको संभावना छ, अनि दोस्रो तर्फ यसैले कि मिथिला अनि उत्तर बिहारमा फल्ने फुल्ने त्यो परम्परासित यसको सम्बन्ध भएको प्रतीत हुन्छ, जसमा हामी संस्कृत नाटकहरू जस्तै संस्कृत प्राकृत मिसिएको संवादवाला नाटकहरूको रचना पाउँछौं । तर जर्ज अब्राहम ग्रियर्सनले आफ्नो पुस्तक मैथिली ग्रागर एण्ड क्रस्टोमैथी-(कलकत्ता, एसियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल, द्वितीय संस्करण, १९०९ पृष्ठ १४-१५) मा यी पदहरू तथा

गीतहरूको विवरण दिएका छन् । स्वयं ग्रियर्सनले जर्नेल अफ बिहार एण्ड उडिसा रिसर्च सोसाइटी' पटना १९१७) मा एउटा यस्तो नाटक पारिजात हरण; प्रकाशित गरेका थिए जसको रचना १४ औं शताब्दीको पहिलो चतुर्थांशमा उमापति उपाध्यायले गरेका थिए । यही परम्परा नेपालसम्म फैलिएर गएको थियो । पूर्व नेपालको कीर्तिपुर अथवा (काष्टमंडप) काठमांडू, भक्तश्राम अथवा भातगाँउ, पाटन राज्यका नेवारी राजदरवारहरूमा एउटा सीमासम्म यो परम्पराको रूपान्तरण भयो । संवादध्रष्ट बंगाली या मैथिलीमा, गीत मैथिली या कोसेली (पूर्वी हिन्दी) मा हुन्थ्यो, जब कि मञ्च निर्देशन तिब्बती-बर्मो नेवारीमा हुन्थ्यो । राधा-कृष्णको कथामाथि प्रारम्भकालमा मध्य बंगलामा रचित अनेक वाबु चण्डीदासका महत्वपूर्ण कविता कृष्ण कीर्तनमा (यसको रचनाकाल अनिश्चित छ, केही विद्वान अनुसार यो १४०० ईस्वीसम्म पुरानो हो, अनि अरू कतिचार्हि सोलहौं शताब्दी मान्छन् ।) हामी वर्णन प्रधान अनि संवादप्रधान दुवै प्रकारको अंश पाउँछौं । यी संवादहरूमा हामी दुइ या तीन चरित्रहरूले बोलेको, जवाफ दिएको तथा वादविवाद गरेको पाउँछौं ।

एउटा यो सिद्धान्त पनि प्रतिपादन गरिएको छ कि गीत-गोविन्दमा रूपान्तरणको एउटा प्रक्रिया देखिन्छ । त्यो प्रक्रियाले देशज भाषाका रचनाहरूलाई प्रतिष्ठित गर्नलाई अपभ्रंश अथवा अबहट्टु अथवा प्रारम्भिक देशज भाषालाई संस्कृत तर्फ परिणामसितै भाषाको रूपमापनि अजिक परिवर्तन गरयो । पहिले हजार ईस्वी वर्ष कालमा अपभ्रंश अथवा प्रारम्भिक देशज भाषालाई संस्कृतीकरण गर्ने चलन र प्रभाव व्यापकरूपमा थियो । यसैले यो विचार सर्वथा उचित नै छ कि गीतगोविन्द आफ्नो मूलरूपमा, अपभ्रंश या देशज भाषा गीतहरू अनि शास्त्रीय संस्कृत संरचनासित पूर्व भारतमा विकसित साहित्यिक परम्पराकै अनुरूप थियो । यसैले ती गीतहरूलाई राधासंस्कृत पदहरूमा सजिलैसित रूपान्तरित गर्न सकिन्थ्यो । एक दुई लहरहरूमा अपभ्रंशको लक्षण देख्न सकिएला तर अपभ्रंशको धेरै नियमित तथा सुगंधुर विशिष्टताहरूलाई संस्कृत छन्द अनुसार परिमार्जित गर्नसकिन्थ्यो ।

६. सिखहरूको आदिग्रन्थमा जयदेव रचित मानिएका दुइ भजन

हामी जान्दौं कि गीतगोविन्द यसका संस्कृत पदहरू अनि गीतहरूवाहेक जयदेवले अरु कुनै लामो रचना गरेका थिए, तर सदुचित-कर्णामृतमा उद्धृत उनका विलक्षण पद उनलाई बीर भावनाका कविको रूपमा साम्ने ल्याउँछ। संभवतः उनले एक अथवा एकभन्दा धेरै लामो संस्कृत कविता लेखेका थिए, जहाँबाट यो पद लिइयो। संभवतः यो पद उनले प्रसंगवश नै लेखेका थिए। तर उत्तर भारतको भक्ति-परम्परामा पुरातन भाषामा गीत लेख्ने एकजनाभन्दा ज्यादै जयदेव भएको पत्तो लाग्छ। तरपनि प्रचलित मत अनुसार यी भाषा कविताहरूका रचना गीत-गोविन्दका लेखकले नै गरेका थिए जो आफ्नो मृत्युपछि केही शताब्दीहरूमा सन्तहरू एवं वैष्णव उपासकहरूको श्रेणीमा गनिन लागे।

पंजावमा पनि जयदेवलाई भारतका महान सन्तहरूका सूचीमा स्थान दिइएको छ। सिखहरूका पाँचौं गुरु अर्जुनले १६०५ ईस्वीमा लगभग आदिग्रन्थ- (गुरु ग्रन्थ या ग्रन्थ साहिब) को संकलन गरेका थिए। यस संकलनमा उनले जयदेवका दुइवटा कविता सामेल गरेका छन्, जसमा एउटा अपभ्रंश अनि संस्कृत मिश्रित भाषामा तथा दोस्रो पुरातन भाषामा छन् अनि एउटामा जयदेवको हस्ताक्षर पनि छ। यो कुरापूर्ण निश्चय भइसकेको छैन कि यी दुइ कविताका रचनाकार अनि गीत-गोविन्दको जयदेव एकै व्यक्ति हुन या होइनन्। सिख परम्परा अनुसार ती एकै व्यक्ति हुन्। (सिखपरम्परा को लागि, जो मध्यकालीन हिन्दी रचना भक्तमालासित सम्बन्धित छ, हेर्नु एम० ए० मेकालिफको पुस्तक द सिख रिलिजन, अबसफोर्ड, १९०९ खण्ड-६)।

आदिग्रन्थ एक प्रकारको मध्यकालीन ऋग्वेद हो, जसमा पंजाव एवं उत्तर भारतमा प्रचलित एवं १२औं देखि १६औं शताब्दीको बीच विभिन्न मध्यकालीन सनाहरूद्वारा रचित भक्ति गीत संग्रह कर्ताको जानकारी, पहुँच या उसको सहगति को सीमानुसार संग्रहित छन्। यी सन्तहरूमा सबभन्दा पुराना थिए वंगालको जयदेव (१२औं शताब्दी), महाराष्ट्रको (१३औं शताब्दीको) नामदेव तथा पूर्व

भारत (१४औं शताब्दी)-को रामानन्द। १५औं शताब्दीको कबीरको ग्रन्थमा स्थान प्राप्त सिख समुदायको बाहिरका १६ सन्त एवं भक्तमई सबभन्दा प्रमुख मानिन्छन्।

गुरुग्रन्थ साहेबमा उद्धृत जयदेवका दुइ कविता राग गुजरी अनि राग मारु मा छन्। (यी सन्दर्भको लागि सिख इतिहासका प्रमुख विशेषज्ञ, आफ्नो सम्मानित मित्र एवं सहकर्मी स्वर्गीय प्रोफेसर इंदु भूपण वेनर्जीको आभारी छु। यी दुवैको अनुवाद मेकालिफले गरेका हुन। (उपर्युक्त, पृष्ठ १५-१७)। मूलपाठ यस प्रकार छन् :

(१) श्रीजयदेव-जिउका पद (राग-गुजरी)

परमादि पुरुख मनोपिमम सति आदि भव-रतम।

परमाद्भुतं परकृति परं यदि चित्ति सर्वं गतम्॥

रहाऊ—

केवल रामनाम मनोरमं वदि अमृत-तत-मैअम्
न दनोति जसत् मरणेन जनमजरार्थि मरणमेअम् । १।

इच्छसि जगादि पराभवं जमु स्वसति मुकृतिकृतम्
भवभूतभाव समव्यम् परमम् परखन्नमिदम् । २।

लोभादि दृष्टि परग्रिहम् यदि विधि आचरणम्
तजि सकल दुःकृति दुर्मती भजु चक्रधरशरणम् । ३।

हरि भगत निज निहकेवला रिद कर्मणा बचसा
जोगेन मिम् जगेन मिम् दानेन किम् तपसा । ४।

गोविन्द गोविदति जिप नर सकलसिधिपदम्।

जैदेव आइउ तस स्फुटम् भवभूतसर्वगतम् । ५।

माथिका पदहरूको इ० ट्रम्पले 'डी एल्टेस्टेन हिन्दू गेडिड्टेमा टिप्पणीसहित अनुवाद गरेका थिए (सिस्तुंगसवेरिस्टे डेर फिलोसोफिस—फिलोलोगिजेन उंड हिस्टोरिजेन क्लास्से डेर बयोनि लिखेन वेयरिजेन आकाडेमिजे डेर विशेन शाफटेन, म्युनिख, १८७९, पृष्ठ ८-१६)। कविता संस्कृतमा छ, जसको लिपिकारले थुप्रै अपभ्रंश एवं देशी रूपहरूको साथ मिलाएर आफ्नो देशको पूर्ण भारतीय उच्चारण-वाट भ्रष्ट गरेका छन्। मूलतः त्यो पूर्णरूपले अपभ्रंशमा लेखिएको थियो होला, फेरि त्यसलाई नराश्रोगरी संस्कृतिकरण गरियो होला, जसको हिज्जेमा देशको बंगाली अथवा पूर्वी भारतीय उच्चारण स्पष्ट थियो अनि यसपछि गुरुमुखी लिपिमा फेरि रूपान्तरण गरेर त्यही ग्रन्थमा समावेश गरिएको थियो। एउटा संस्कृत (छाया) रूप यस प्रकार छ :

परमादिपुरुषमनुषमम् सदादिभाववर्तम् ।
 परमाद्भूतं प्रकृतिपरं यदाचित्त्वं सर्वगतम् । १ ।
 रहाऊ (स्थायी पद)
 केवलं रामनाम मनोरमं वद अमृततत्त्वमयं
 न दुनोति यस्मरणेन जन्मजराधिमरणभयम् ।
 इच्छसि यमादिपराभवं, यज्ञः स्वस्तिरनुकृतकृतं कुरुत
 भवभूतभाव समन्वयं परमं प्रसन्नं
 इदम् (अथवा मिदम् == मिदा = मिदु अथवा मुदु मृदु १
 --ट्रम्प) । २ ।
 लोभादि दृष्टिपरिग्रहं यदविध्याचरणम् ।
 त्यज सकल दुष्कृतं दुर्गतिं भज चक्रधरशरणम् । ३ ।
 हरिभक्तः निजश्रेयसहृदा कर्मणा वचसा ।
 योगेन किं, यज्ञेन किं, शनेन किं तपसा । ४ ।
 गोविद गोविदेतिजय, नर सकल सिद्धिपदम् ।
 जयदेव आयातस्तस्य भवभूतसर्वगतम् । ५ ।

माथिका लहरको अर्थ सजिलसित स्पष्ट हुन्छ। सम्पूर्ण कवितामा विचारहरूको होइन तर भाषाको सुसम्बद्धताको भने अभाव छ। यो संभवतः विचारहरूको साथ अपभ्रंश अथवा पुरातन बंगला भाषाको संघर्षको कारण हो। एउटा असाध्यै राम्रो अंग्रेजी अनुवाद मेकलिफको रचनाको खण्ड—६ मा पृष्ठ १५-१६ मा पाइन्छ।

(२) वाणी जैदेव-जिऊको (राग मारू)

छंद सत भेदिया नाद सत पुरिया
 सूर सत खोडसा दत्तु किया ।
 अबल बल तोडिया अचल चल थणिया
 अघड घडिया तहा आपिउ पिया । १ ।
 अघड मन आदि गुण आदि बखानिया
 तेरी दुविधा दिस्टि सममानिया । रहाऊ ।
 अर्धकी अधिया सधिकी सरधिया
 सललकी सललि सम्मानि आया
 वदति जैदेव जैदेवकी रम्मिया
 ब्रह्म-निर्वाण लिब लीन पाया । २ ।

उपर्युक्त पद भाषाको दृष्टिले स्पष्टतः अपभ्रंश बाहेक भाषाको लक्ष्य हो अनि

यसको मूल पुरातन बंगला भाषा वा पुरातन पश्चिमी हिन्दीमा रहेको होला। यहाँ पनि संस्कृत शब्दको हिज्जे पूर्व भारतीय उच्चारणको संकेत दिन्छ अथवा पाइन्छ। ट्रम्पले १८७६ को माथि उल्लेखित लेखमा यही कविताको अनुवाद दिएका छैनन्। एउटा सिख अनुवादको परम्परा अनुसार मेकलिफले आफ्नो पुस्तकको खण्ड ६ मा पृष्ठ १६-१७ मा दिएका छन्। मेकलिफ तथा पंजाबी पुस्तक भगत वाणीमा विसनसिंह ज्ञानीको व्याख्याको आधारमा एक आफ्नो अनुवाद तल दिइरहेछु:

(१) मैले चन्द्र (चंद्रई डा, देख नासिका घाल) —लाई सासले (सत = सत्य = प्राण) पार गरे अर्थात् प्रणायामको पूरक क्रिया सम्पन्न गरे: मैले सासले सुपुम्ना (नाद) भरिदिउँ (पूरा गरिदिए) अर्थात् कुंभक क्रिया सम्पन्न गरे; मैले सूर्य (=सूर = पिंगला = दाहिने नासिकाको प्वाल) बाट सास छोडेर (दत्त गरेर) अर्थात् मैले रोचक क्रिया सोलह पल्ट सम्पन्न गरे।

बल बिनाको (अबल) (यसको) शक्ति तोडिदिउँ अर्थात् पार्थिव बाँचा तोडि दिएको छ: अचलमाचल (= मस्तिष्क अथवा सास) को स्थापना गरिदिएको छ (थणिया): अघड (अपरिष्कृत मस्तिष्क) लाई परिष्कार गरिदिएको छ (घडिया): तब यहाँ बहाँ (त्यहाँ) (मैले) अमृत (=अपिउ, परम्परागत व्याख्या अनुसार: अमृत अम्बृत अम्बिया, अम्बिउ, अम्बिउ, अम्बिउ, आपिउ, आपिउ ?) को सेवन गरिसकेको छ (पिया)। (मैले) यसको बखान गरेको छु, जुन (तीन) गुण (सत्व, रजस, तमस्)-को आत्माको आरम्भ हो। द्वैतवादी दृष्टि (यही विचार कि हामी र तिमी पृथकहौं भन्ने) शेष भएको छ (समानिया: समाजवादी हो—पंजाबी)। जुन उपासना योग्य (अर्ध = आराध्य) छ, उसैको पूजा गरियो: जो विश्वास योग्य (सधि = श्रद्धित) छ, उसमा विश्वास व्यक्त गरिएको छ (सरधिया = श्रद्धित) = जस्तो कि पानी (सलल = सलिल) कै लागि हुन्छ, त्यो पानीमा बिलिन भइगयो (मुनियाय)।

जयदेव भन्छन् (वदति): मैले विजयी ईश्वर (जय देव) मा आनन्द प्राप्त गरे (रम्मिया): ब्रह्ममा निर्वाण (निर्वाण) प्राप्तगर्दै (मैले) अन्तिम निर्वाण (लीन) प्राप्त गरेको छु (पाया)।

देशज भाषामा रचित जयदेवका उपर्युक्त वाणी अथवा धर्मकविता योगवाट प्रेरित धार्मिक एवं उपासना काव्यको सामान्य परम्परा मै छ जुन ईस्वी सन् ५०० को पछि देखि भारतका सबै चिन्तनधाराहरूको चरित्र अंकित गर्छ अनि १००० ईस्वीको लगतै अवि अथवा पछिको समयमा धेरै सशक्त रहेको थियो। यसको परिधिमा एउटा अर्को परवर्ती 'महायान सहजिया' (सहजयान बौद्ध विचारहरू द्वाराप्रेरित पुरातन बंगला 'चर्यापद' हो, जुन धेरमात्रामा गीत-गोविन्दका रचयिता जयदेवको समकालीन हो। दोस्रोतर्फ गोरखनाथ अनि उनका धारा (१२औं १३औं ज्ञानान्दी)-को जय योगी उपासकहरूको रहस्यवादी काव्य तथा कवीर एवं अन्य ती पूर्ववर्ती 'सन्तहरू' अथवा 'भक्तहरू'-का काव्य हो जुन मुख्यरूपले भक्तिधारासित

जोड़िएको थियो, तरपनि उसकै साथ योगाभ्यासपनि गर्थे । गुरु ग्रन्थमा जयदेवको दोस्रो कविताको रचयिता पनि गीत-गोविन्दको जयदेव नै हुन सक्छ । यो तथ्यले उनी संस्कृत-(अनि संभवतः अपभ्रंश)-का कविसंग सर्ग भाषाको प्रथम कविहरूमध्ये एकजना सिद्ध हुन जान्छ ।

१०. जयदेवको गीत-गोविन्द तथा मध्यकालीन बंगला साहित्यमा 'मंगल अनि पदावलीः' बंगालका आदिकवि जयदेव

समस्त आर्य भारतमा परवर्ती भाषा साहित्यमा जयदेवको महान अनि व्यापक प्रभाववाहेक उनलाई निश्चय नै विशेषरूपले बंगला साहित्यका संस्थापक अनि प्रेरकमध्ये एकजना मान्नुपर्छ । उनी बौद्ध चर्चा कविहरूको युवा समकालीन थिए । गीत-गोविन्द-को गीत पनि (जुन उपरोक्त काव्यमा गीत नै भनिँएतापनि पद नामबाट परिचित हुन्छ : स्वयं जयदेवले पदावली शब्दको प्रयोग गरेका छन् 'मधुर-कोमल-कान्त-पदावलीश्रुणुतदा जयदेव सरस्वतीम्' गीत-गोविन्द १-३) चर्चापदहरू (६५०-१२०० ईस्वी) जस्तै बंगाली साहित्यमा शीर्ष स्थान पाउँछ । मध्यकालीन बंगला साहित्यमा दुइ विशिष्ट धारा पाइन्छ (अ) वर्णनप्रधान काव्य जुन कुनै देवता या महान चरित्रको कथाको वर्णन हुन्छ । यसलाई मंगल पनि भनिन्छ । यो मंगल काव्यको विषय हुन्थ्यो पौराणिक देवता, आराध्य बनाइदिएको वीरचरित्र जस्तै चण्डी, श्रीकृष्ण अथवा रामचन्द्र बंगालको स्थानीय देवता या नायक जस्तै धर्मठाकुर, धर्मवाल, राजा लाऊसेन, सर्वदेवी मनसाका कथाहरू, बिहुला (विपुला) को आफ्नो पति लखिदर (लक्ष्मीधर) को लागि अमर प्रेम, वणिक धनपति, उसका पत्नीहरू लहना (? लोभना) अनि खुल्लना (? क्षुद्रहणा) अनि उसको पुत्र श्रीमन्त तथा उनको साहसका कथाहरू, शिकारी कालकेतु तथा उनकी पत्नी फुल्लरा । (ब) शुद्धरूपले उपासना सम्बन्धी तथा अंशतः कामोत्तेजक गीतकाव्य जसलाई पद भनिन्थ्यो । (वैष्णव मूलको पद साहित्य मध्यकालीन बंगला साहित्यका सबभन्दा महत्वपूर्ण एवं सबैभन्दा विशिष्ट अंश हो) गीत-गोविन्द-को जयदेवको पदावली मध्यकालीन बंगला साहित्यमा बौद्धहरूको चर्चापदहरूभन्दा-पनि धेरै उच्च स्थान पाउँछ । मध्यकालीन बंगला काव्य रचनाका मंगल एवं पदहरूमा विभाजन धेरै सीमासम्म फारसी अनि उर्दू काव्यको रज्ज (युद्ध वर्णन काव्य) अनि व्रज्ज—(गीति एवं प्रेमकाव्यको गायन अथवा अध्ययन हेतु आत्मीयता पूर्ण गोष्ठी) को रूपमा वर्गीकरण तथा पुरातन तामिल काव्यको पुरम

(वर्णन) अनि अकम (प्रेम)-को रूपमा वर्गीकरणसित समानता राख्छ ।

यो भनाइ अतिशयोक्तिपूर्ण हुँदैन कि वैष्णव आस्थाले प्रेरित मध्यकालीन बंगला—तरपनि एउटा सीमासम्म आधुनिक बंगला—गीतिकाव्य गीत-गोविन्दका गीतहरूमाथि आधारित छन् । शास्त्रीय संस्कृतमा रचिएको बाहेक, राधाकृष्णको प्रेमलाई जयदेव द्वारा वर्णनात्मक विवरण बंगालको सबभन्दा पुरानो मंगलकाव्य मानिन्छ, जुन आजपनि जनताको एक पुस्तक जस्तै लोकप्रिय छ । जयदेवको यो एउटै कृतिमा दुइ विधाको विशिष्टता समन्वित भएको छ, यतमा केवल पद (२४ गीतको पदावली) पनि छैन, तर यो एउटा मंगलाचरण काव्य पनि हो, जस्तो कि जयदेव स्वयंले सर्ग १ मा भनेका छन् (गीत २ : श्री जयदेवकवेर इदम् कुरुते मुदम् मंगलम् उज्ज्वल गीत', राधाकृष्णको कथासित सम्बन्धित, उज्ज्वल रस अथवा प्रेमभावनाका गीतभएको यो मंगलकाव्य आनन्द प्रदान गरोस) । यस्तप्रकार भारतको आफ्नो क्षेत्रमा वर्णन एवं गीति दुवै प्रकारका काव्यरचनामा पारंगत जयदेवको सर्वप्रमुखता रात्ररीनै जान्नसकिन्छ । यदि सिखहरूको गुरु-ग्रन्थमा भएको दुइ कविता जुन केही सीमासम्म विवादास्पद पनि छ, छोडिदिदा अनि यस संभावनालाई टाढो राखिदिइयो भने गीतगोविन्द मूलतः अपभ्रंश या पुरातन बंगलामा लेखिएको थियो होला, तै पनि अपभ्रंश एवं पुरातन बंगलामा जयदेवको कुनै प्रामाणिक रचना उपलब्ध नभएपनि जयदेवलाई आदिकवि मान्नु न्यायसंगत हुन्छ । उनी बंगलाका पहिलो परिपक्व कवि हुन्, मुस्लिमकालपूर्व भारतको अन्तिम शास्त्रीय कवि हुन् ।

११. सन्तकविको रूपमा जयदेवको ख्याति : भक्तमाला

संस्कृत एव भाषा दुवैको पनि साहित्यमा जयदेवको भारतव्यापी प्रभाव तथा मध्यकालीन वैष्णव साहित्यमा उनको प्रसंशनीय स्थान देखेर १६औं शताब्दीमा भएको भक्तमालाका लेखक नाभाजीदासले प्रारम्भिक ब्रजभाषाका यी पंक्तिहरूमा जयदेवको प्रसंशा पूर्णरूपले भएको देखिन्छ :

जयदेव कवि नृप-चक्रवर्ति, खंडमंडलेश्वर आनि कवि ।
प्रचुर भयो तिहुलोक गीतगोविंद उजागर ॥
कोक काव्य नवरस सरस शृंगारको आगर ॥
अष्टपदि अभ्यास करइ तिहि बुद्धि बढावइ ।
राधारमण प्रसन्न गुनत हान् निश्चै आवइ ॥
संतसरोरुह खंडको पद्मावती सुखजनक रवि
जयदेव कवि नृप-चक्रवर्ति, खंडखंडलेश्वर आनि कवि ॥

“कवि जयदेव कविहरूमा सम्राट हुन, जबकि अरु कविहरू ससाना राज्य-हरूका शासकहरू समान हुन् । तीन लोकमा उनका गीतगोविन्दको प्रकाश फैलिरहेको छ । यो काम विज्ञान, काव्य, नवरस तथा प्रेमको आनन्दमयी कलाको भण्डार हो जसले उनको अष्टपद अध्ययन गर्छ—उसको मनमा वृद्धि हुन्छ । राधाको प्रेमी (कृष्ण) यी सब सुनेर प्रसन्न हुन्छन् अनि निश्चय नै त्यो स्थानमा आउँछन्, जहाँ यो गीत गाइन्छन् । जयदेव त्यस्ता सूर्य हुन जसले कमल जस्ता नारी पद्मावतीलाई सुख प्राप्त गराउँछन् । उनी सन्तरूपी कमलहरूको निम्ति सूर्य समान हुन् । कवि जयदेव कविहरूमा सम्राट हुन्, जबकि कविहरू स-साना राज्यहरूका शासकहरू समान हुन् ।”

१२. गीत-गोविन्दको एउटा विश्लेषण

गीत-गोविन्द एउटा संक्षिप्त संस्कृत कविता हो जुन आफ्नो चरित्रमा अद्वितीय छ अनि यस प्रकारका अरु रचनाहरूमा यो अलग्गै देखिन्छ। यसलाई सजिलैसित एउटा खण्डकाव्य अथवा वर्णनात्मक-कथात्मक शैलीको लघु कविता मान्न सकिन्छ। संरचनाको दृष्टिले नभएपनि, विषय वस्तुको दृष्टिले यसको स्थान संस्कृत कविताहरूको त्यो श्रेणीमा छ, जसमा कालिदासको ऋतु संहार एवं मेघदूत, भर्तृहरिको घट कर्पूर, अमरु शतक, शृंगार-शतक जस्ता प्रेम कविता संग्रह अनि यस्तै प्रकारका अन्य रचनाहरू आउँछन्। यसको चारित्रिक विशेषता यही छ कि यसमा प्रेम स्थितिहरूको वर्णन एवं प्रेमको अन्तरंग दृश्यहरूको वर्णन गर्ने कामोद्दीपक कविताहरूको समन्वय छन्, जसमा संवाद तथा नाटकीय तत्वहरूको अन्तर्धारा छन्। यो काव्यमा दुई शैलीको समन्वय छ—वर्णनात्मक अंश साधारण (क्लासिकीय) शास्त्रीय संस्कृत पद्यमा अनि गीत विशिष्ट तुकवन्दी भएको अपभ्रंश पद्य योजनामा प्रस्तुत छ।

यो काव्य वर्णनात्मक अंशहरू एवं २४ गीतको जम्मा ३८६ श्लोकहरूमा पुरा हुन्छ, १२ जुन सर्गमा विभाजित गरिएको पुरा कवितामा छरिएका छन्। प्रथम सर्गमा प्रारम्भिक प्रस्तावना छ जसको स्वरूप मांगलिक छ अनि जसमा विष्णुका दस अवतारका प्रार्थनाहरू छन्, यसपछि कविता प्रारम्भ हुन्छ।

प्रथम सर्गमा नाटकीय तत्व अति हल्का, अधिकांशतः गीतात्मक छ। यो वृन्दा-वनमा राधाकृष्णको प्रेमकथाको एउटा प्रसंगमात्र हो। गोपिनीहरूको प्रिय कृष्ण कतिजना गोपिनीहरूसित रामलीलामा व्यस्त छन्। कृष्ण बसन्त ऋतुमा काम भावनाहरूको साकार रूप जस्तै छन्। यो सर्गमा बसन्त ऋतुका प्रकृतिको भव्य चित्रण छ, जुन जयदेवका कविताको आकर्षणको प्रतिनिधि रूप साम्ने राख्छ। सामोद दामोदर (अर्थात् आनन्दमय कृष्ण) नाम भएको प्रथम सर्गयो सितै समाप्त हुन्छ, अनि द्वितीय सर्ग 'अक्लेश केशव' (दुखविहीन कृष्ण) नामले प्रारम्भ हुन्छ। यस सर्गमा दुइगीत छन् अनि वर्णनात्मक अंशमा यो कुरा राखिएको छ कि अन्य गोपिनीहरूसित कृष्णले लीला गदां राधाले ईर्ष्या र दुःखको अनुभव गर्छन्।

अनि यसको गुनासो एकजना हितैषी साथीसित गर्छन्। केही सुन्दर गीतहरूमा व्यक्त गरिएको यो उपालंभ अंशमा राधा आफ्नो प्रतिद्वन्द्वी अरु गोपिनीहरूसित कृष्णको प्रेमक्रीडा अनि कृष्णसित आफ्नो पनि आनन्दमय क्षणहरूलाई उलकण्ठा-सित स्मरण गर्छन्। 'सुन्ध मधुसूदन' नामक तेस्रो सर्ग बताउँछ कि कसरी कृष्णले राधाको उपेक्षा गर्नलाई पश्चताप गर्छन् अनि अब मनमा नै दुःख व्यक्त गर्छन् कि राधा साधारण कुराहरूले नै उनीसित नाराज भएको हो। आफ्नो मनमा नै कृष्ण राधासित क्षमा याचना गर्छन्। उनका यी अनुभूतिहरू केही सुन्दर गीतहरूमा व्यक्त भएका छन्, जसमा राधासित उनको घनिष्ठ प्रेमक्रीडाको वर्णन छ।

'स्निग्ध मधुसूदन' (सुखी एवं शान्त कृष्ण) नामक चौथो सर्गमा राधाको एकजना साथीको विवरण छ, जसले आएर कृष्णलाई भन्छ कि राधा स्वयं कृष्णसितको वियोग अनि त्यसबाट उत्पन्न दुःखको तीतो अनुभव गरिरहेकी छन् तथा यही दुःखको आवेगमा उनी कृष्णसितको संगतको आशा गर्छन् अनि आफैलाई अति नै दयनीय स्थितिमा पाउँछन्। राधाको यस्तो दशाको वर्णन यो सर्गको सुन्दरता बढाउने असाध्य राम्रा दुइ गीतमा भएको छ।

साकांक्ष-पुंडरीकांक्ष (आकांक्षागत कमलवन कृष्ण) नामक पाँचौं सर्गमा राधाको प्रेम सन्देशमाथि कृष्णको प्रतिक्रियाको अभिव्यक्ति छ। उनी राधाको साथीलाई राधालाई त्यो लताकुंजमा सिई आउने कुरा गर्छन्, जहाँ राधालाई नै उनी परिवर्तन गर्छन्। यो सर्गमा दुइवटा अति राम्रा गीत संस्कृतका सबभन्दा अधिक संगीतमय रचनाहरू मध्ये छन्, जुन प्रेमको सिलसिलामा राधा नपाउँदा कृष्णको स्थितिको वर्णनसित सम्बन्धित छ। राधाको साथी फर्केर सम्पूर्ण जिवित लगाई राधालाई कृष्णभए ठाउँ फर्कने कुरा गर्छ, जसको वर्णन अति सुन्दर श्लोकमा भएको छ। 'धृष्ट-वैकुण्ठ' (कृष्ण जो ढीट अनि वेशमी छन्) नामक छैटौं सर्ग १२ श्लोकमध्येको एउटा सानो सर्ग छ जसमा खालि एउटै सुन्दर गीत छ। यसमा हामी पाउँछौं कि कृष्णसितको वियोगमा राधा यति दुर्बल भई कि कृष्णसित भेट्नपनि आउनसकिन। राधाको साथी कृष्णसँग आएर भन्छ कि राधा कृष्णकै यादमा छ, उनी आउन सकिन तर कृष्णको आगमनलाई प्रतीक्षा गरिरहेका छन्।

सातौं सर्ग प्रचुर लामो छ अनि यस काव्यको सम्पूर्ण सर्गमा लम्बाइको हिसावले दोस्रो यही छ। यसमा चार गीत छन्। यसको नाम छ 'नागर नारायण' अथवा राधाको प्रेमी कृष्ण। यसमा वर्णन छ कि कृष्ण राधालाई भेट्न आउन-सक्तैन, तरपनि चन्द्रोदयको समय उनी आउने आशा थियो, जतिबेला राधा वनमा उनीको प्रतीक्षा गरिरहेकी थिई। पहिलो गीत राधाको विलापसित सम्बन्धित छ, जसले यही संझिरहेकी थिई कि कृष्ण कुनै अन्य गोपिनीहरूको साथमा छ। यसपछिका दुइ गीतमा, जुन ध्वनि-संगीतको दृष्टिले सबभन्दा बढ्दा राम्रो छ, राधा आफ्ना प्रतिद्वन्द्वी गोपिनीहरूसित कृष्णसितको प्रेमक्रीडाको वर्णन गर्छन्।

राधा आनन्ददायी दक्षिणी वायु, कामदेव अनि यमुना नदीलाई सम्बोधन गर्छन, किनभने उनको उपस्थितिमात्रले राधाको चिरह वेदनामा वृद्धि भइरहेको थियो ।

आठौँ सर्ग, जुनचाहिँ सानो अनि एउटै गीत भएको सर्ग हो जसको नाम हो 'विलक्ष-लक्ष्मीपति' (अर्थात् आश्चर्यचकित कृष्ण), एउटा अर्को घटनाको वर्णन हो । अब विहान भइगयो, कृष्णको अनुपस्थितिमा राधाले नमुतीकनै रात बिताई अनि उनीसित भेट्न लाई अति नै व्याकुल भई । तर जब कृष्ण आएर राधाको चरणमा झुकछन्, तब राधा रिसाएर उनलाई फटकाउँछन अनि ती स्त्रीहरूसित बस्नु भनी भन्छन् जोसित रात बिताएका थिए ।

'मुग्ध मुकुन्द' (सम्मोहित कृष्ण) नाम छ नवौँ सर्गको । यसमा पनि एघार श्लोक अनि एउटा गीत छ । कृष्ण गए पछि राधा उनको त्रिषयमा सोंचिरहेकी थिई, अनि उनको मनोस्थिति अति नाजुक भइरहेको थियो । उनको साथीले उनलाई कृष्णप्रति केही कोमल हुने आग्रह गरे, किनभने कृष्ण फेरि पनि राधालाई भेट्नको लागि आइरहेथे ।

दशौँ सर्ग 'मुग्ध माधव'—पनि छोटो छ, जसमा एउटै तर धेरै चर्चितगीत छ । यसको वर्णनात्मक भाग यसप्रकार छ: संध्याकाल भइरहेको थियो, राधाको रिस एउटा सीमासम्म पुगेर शेष भइसकेको थियो, जब कृष्ण आए तरपनि उकेही उदास थिई, अनि आफ्नो साथीहरूलाई हेर्दै थिए । कृष्णले उनको प्रशंसा गर्दै पहिलेका आनन्ददायी क्षणहरूको याद गराउँदै उनको उदासपन हटाउने चेष्टा गरे, अनि आफूप्रति दयालु भइदिने आग्रह गरिघरि गरे । यहीँ सर्गको गीतको एक भागमा कृष्ण राधालाई दयालु हुने आग्रह गर्छन् अनि भन्छन् कि राधाले उनलाई राधाको सुन्दर चरण रंगाउन दिउन्, ती चरण जसलाई छुन नपाएर पीर भइरहेको छ, यसरी स्पर्श गरेर प्रेमावेशको सम्पूर्ण त्रिष शेष गरिदिन्छ, अनि यो उनको शिरको शोभा हुन्छ । (स्मर-गरल-खंडनम्, मम जीपिमंडनम् देहि पद-पल्लवम् उदारम्) ।

वैष्णव उपासनाको 'स्वर्णिम पुराण कथाहरू'-मा एउटा कथा अनुसार यो गीत लेखेको समय जयदेव लामोसमयसम्म सोंचमा परिरेहेका थिए । उनी विचार गर्दैथिए कि विष्णुको अवतार तथा ब्रह्मांडस्वामी कृष्णलाई राधासित यस्तो स्वरमा वात गर्दै तथा उसलाई उसको खुट्टा आफ्नो चिरमाथि राख्ने आग्रह गरेको देखाउनु के उचित होला । उनी सोंचिरहेका थिए कि यो ईश्वरको अति निन्दा तथा विष्णुको चरित्रको हत्या हुन्छ अनि यो दोधारमा उनलाई, बहुत समय लाग्यो । तरपनि उनले—निश्चय गर्न सकेनन कि यो विचारलाई कवितामा राख्न उचित हुन्छ कि हुँदैन । धेरै ढिलो हुँदा उनका पत्नी पद्मावतीले उनलाई आग्रह गरे कि नुहाएर मध्याह्नको भोजन गरेर केही क्षण आराम गर्नु त्यसपछि यसमाथि सोंचु । यसै कारण पद्मावतीलाई पनि भोजन गर्नु ढिलो भइरहेकोथियो । यसैले कर्त्तव्य-

परायण, प्रेमी तथा विचारशील पति हुनाले जयदेव नजिकै बहने गंगा नदीमा नुहाउन गए अनि भोजनको निमित्त फर्केर आए । पद्मावतीलाई लाग्यो कि जयदेव नुहाएर सदाको भन्दा चाँडै फर्किए, अनि पद्मावती लेखाना पस्किए । साधारण रूपले नै भोजन गरेर जयदेव आफ्नो कोठामा पसे अनि ढोका बन्द गरे । यसपछि एक कर्त्तव्यपरायण हिन्दू पत्नी हुनाले पद्मावती आफ्नो खाना खान बसी । उनी आफ्नो पतिको जुठो श्रावमै खान लागेकी थिई, त्यही समय उसलाई लाग्यो कि जयदेव फेरि नुहाएर आउँदैछ । उ आफ्नो पतिको दोस्रो आगमनप्रति अचम्भित थिई । तर यिनी चाहिँ वास्तविक जयदेव थिए अनि उनी अति नै चकित थिए कि उनले भोजन गर्न अघि नै उनकी पत्नी पद्मावतीले कसरी कसरी भोजन गर्न शुरू गरी । पति पत्नी दुवैजना चकित भए । ती दुवै त्यो कोठामा गए जहाँ पद्मावतीले बताए कि भोजन पश्चात जयदेव गएका थिए, त्यहाँ कोही पाइएन । त्यसपछि जयदेवको आँखा आफ्नो पाण्डुलिपिमा परयो । त्यहाँ उनले पाए कि कसैले उनको अधूरो गीत पूरा गरिदिएका थिए अनि यी लहरहरू गीत-गोविन्दको यहीँ सर्गको १७ औँ गीतमा छ । पति-पत्नी दुवै अवाक् भए । ती कृष्णका परम-भक्त थिए । उनीहरूले यसलाई दैवी चमत्कार मानेर यो व्याख्या गरे कि जयदेवको भेषमा यिनी स्वयं कृष्ण नै हुन्, अनि राधाकृष्णप्रति आफ्नो प्रेमबश यो विल्कुल अपमान-जनक मानिंदैन—कि राधा उनको शिरमाथि आफ्नो कमल जस्ता चरण राखि दिवस् । पवित्र प्रेमको यो गहन अभिव्यक्ति थियो जसको शिक्षा कृष्ण आफ्ना प्रिय भक्तहरूलाई दिन चाहन्थे । जयदेव र पद्मावती स्वयं कृष्ण यसप्रकार आएको विचारले आनन्दविभोर भएका थिए । जयदेव आफ्नी पत्नीको थालबाट खाना खान लागे किनभने त्यो भोजन कृष्णद्वारा छोडिएको थियो अनि यसप्रकार ईश्वर-द्वारा ग्रहण गरिएको पवित्र भोजनको अंश थियो । गीत-गोविन्दलाई ईश्वर प्रेरित धार्मिक काव्य मान्ने राधाकृष्ण भक्त यहीँ कथाका आनन्द पाउँछन्, जसमा आस्थाको एउटा अलम्ल रोमाञ्चक सौन्दर्य छ ।

'सानन्द-गोविन्द' नाम भएको अधिल्लो सर्गमा ३४ श्लोक अनि तीन गीत छन् । अब कृष्ण मृगयनी राधासित भेटने स्थितिमा थिए । यो सर्गको प्रथम गीत राधाको एकजना साथीद्वारा गाइएको जसले राधालाई कृष्णको सामु समर्पण गरेर उनलाई सुखी पार्ने आग्रह गर्छ । दोस्रो गीत दोस्रो साथीले त्यसै स्वरमा राधालाई सुनाउँछ । राधा अनि कृष्ण तब आफ्नो कुंजको भित्री परिवेपमा आउँछन अनि युवा प्रेमीहरूको यो मिलनको वर्णन सुन्दर कवितामा हुन्छ । राधाका साथीहरूले उनलाई कुंजको एकान्तमा छाडिदिन्छ, जुनचाहिँ उसको निमित्त सुहाग भवन बनिन्छ । यस्तो सुखद अन्तमा उनीहरू आन्तरिक मुस्कान मुस्कान रहेका थिए । यो सबै संस्कृतका सुन्दर श्लोकहरूमा वर्णित छन् ।

२६ श्लोक भएको अन्तिम सर्गमा दुइ गीत छन् । अन्तमा वासना तथा प्रेम-

श्रीङ्गा प्रतिको स्वच्छन्द रागपणले भरिएको श्लोक छन् । दुइ गीतमध्ये पहिलो चाहि कृष्णद्वारा गाइन्छ अनि यसपछि प्रेमक्रीडाको केही आन्तरिक दृश्यहरूको वर्णन छ, जहाँ हामी कामोद्दीपक वर्णनको उत्कर्ष पाउँछौं, तर यस प्रकारका कविताको अभ्यस्त वैष्णव उपासक यसलाई गहन आध्यात्मिक महत्त्व भएको मान्छन् । यद्यपि, यो वासनापूर्ण, ऐन्द्रिक प्रेमक्रीडाको पुनर्पुनरावृत्तिले सुरुचिको क्षीण गर्नसक्ला, तर यसको रुचिलाई कुनै चोट पुरयाउँदैन । यसप्रकार गीतगोविन्द काव्यको अन्त हुन्छ ।

यस सर्गको शीर्षक छ 'सुप्रीत-पीताम्बर' अर्थात् पूर्णतः प्रसन्न पीतवस्त्रधारी कृष्ण ।

प्रोफेसर नुकुमार सेनको गुञ्जाउ अनुसार—जुन मेरो विचारमा पूर्णतः स्वीकार्य छ—यी १२ सर्गको संस्कृत शीर्षक, जसमा प्रत्येक कृष्णको वर्णनात्मक उपनाम छ, यही काव्यकृतिको 'गीतगोविन्द'—नामको व्युत्पत्ति एवं अर्थवत्ताको जरो हो । यो शीर्षकपनि कृष्णको वर्णनात्मक उपनाम हो, 'गीतगोविन्द' को अर्थ हो—काव्य जस्मा गोविन्द (कृष्ण)-को गीत गाएको हो, अर्थात् 'गोविन्द (कृष्ण)-को प्रेमलीलाको गीत ।'

१३. गीत-गोविन्दमा 'लौकिक प्रेम' र 'पवित्र प्रेम'

अप्रतिम ध्वनि सौन्दर्यले युक्त भएको कारण गीत-गोविन्द अरू कुनै भाषामा, जुन संस्कृत जस्तो सम्पन्न छैन, अनुवाद सम्पन्न हुँदैन, अनुवाद संभव हुँदैन । यसका पंक्ति-पंक्ति, विशेषगरी गीतहरूको रस्वास्वादन उच्चारण गर्दा अथवा गाउँदापनि गर्न सकिन्छ । कुनै साहित्यिक कृतिमा स्वरूप अथवा बाह्य अभिव्यक्ति माथि यो विशिष्ट निर्भरता निश्चयनै एउटा दोष अथवा त्रुटि हो किनभने स्वरूपभन्दा बहुत महत्त्वपूर्ण हो विषयवस्तु अथवा अन्तर्बस्तु । यहाँ गीत-गोविन्दको मूल्यांकनमा पाठकको दृष्टिकोण, उनीहरूको मनोगत् आकर्षण निर्णायक तत्व हुन्छ ।

प्रेम अर्थात् शृंगार या शारीरिक प्रेम अनि काम-मिलन तथा प्रेमक्रीडा अथवा स्वच्छन्द 'लौकिक प्रेम' गीत गोविन्दका मुख्य कथावस्तु हुन् । त्यसमा प्रकृतिको पृष्ठभूमि पाइन्छ-मुख्यतः वसन्तऋतुसित सम्बन्धित वृक्षहरू, लहराहरू अनि फूलहरू, पर्वतहरू तथा झरनाहरू, चराहरूको कलरव अनि भैंवरा-मौरीहरूको गुरुजनको दृश्य । तर गीत गोविन्दको प्रकृति वर्णन पारम्परिक अनि रूढ प्रकारको छ, त्यसमा प्रकृतिको सुन्दरतर तथा गुरुतर बोधको अभाव छ, जस्तो कि हामी कालिदासको मेषदूतमा पाउँछौं । गीत-गोविन्दमा प्रेम काम तथा शृंगारसित नै सम्बन्धित हुनाले लौकिक अनि मौलिक छ । शारीरिक मिलन देखि पनि टाढो जाने प्रेम अथवा प्रीति (आत्माहरूको मिलन) अथवा प्रेमको त्यो उच्चतर आयामहरूमा अभिव्यक्ति गीत-गोविन्दमा विरलै पाइएला । यस्ता पद्यांश दुइएक छन्, उदाहरणार्थ, चौथो सर्गको गीत ८ (सा विरहे तव दीना-भावनय त्वयि लीना), चौथो सर्गको नौ गीत ९, छैटौँसर्गको गीत १२ (मुहूर्लोकित-मंडन लीला, सधुरिपुरह मिति भावन-शीला) अथवा दसौँ सर्गमा गीत १९ (त्वमसि ममभूषणम् त्वमसि ममजीवनम् देहि पद-मल्लवम् उदारम्) । तर गीत गोविन्दमा वर्णित प्रेम अथवा प्रेम स्थितिहरू सधैं लौकिक भएको कारणले ती एकरस अनि अति संतृप्तिकारी हुन्छ अनि हाम्रो काव्यबोध तथा सौन्दर्य भावनालाई आघात पुरयाउँछ । बंगालका एक महत्त्वपूर्ण साहित्यसमीक्षक रवीन्द्रनाथ टेगोरका भतिजा बालेन्द्रनाथ टेगोरले बंगला वर्ष १३०० (१८९४ ई०) को फागुन महीनाको 'साधना' पत्रिकामा प्रकाशित जयदेव

विषय लेखमा जयदेवका बुद्धिमत्तापूर्ण, गहन तथा संवेदनशील अध्ययन गरेका छन्। उनको मत अनुसार जब वेदकालीन उर्वशी र गुरुस्वामी कथालाई स्वच्छन्द भौतिक कामचेतनामा नांगो सौन्दर्यको शुद्धतासित आफ्नो विशिष्ट झलक छ, जसले हाम्रो मस्तिष्कलाई अश्लीलता एवं अपवित्रता देखि माथि उठाउँछ, गीत-गोविन्दमा अर्कै प्रकारको चेतना छ। बालेन्द्रनाथ टेगोरले यो सारगर्भित अवलोकन साम्ने राखेका छन् “संभव छ गीत-गोविन्दमा गीत छ, तर त्यसमा गोविन्द (विष्णु अथवा ईश्वर)-को अस्तित्व शंकाजनक छ।”

१९औं २०औं शताब्दीको बंगालका सर्वाधिक सम्मानित लेखकहरू तथा समालोचकहरूले गीत-गोविन्दको मूल्यांकन गरेका छन्, तर ती सबै तर्कसम्मत रहेका छन् अनि उनीहरूको प्रशंसा एउटा सीमासम्म छ। मध्यकालीन वैष्णव आस्थावान लेखक मात्र यता अपवादस्वरूप रहेको छ। बालेन्द्र नाथ टेगोरसितै प्रमथ चौधरीको आलोचना पनि आज ती सुसंस्कृत पाठकहरू गान्धता दिन्छन्, जो रुढ़ीवादी वैष्णव होइनन अनि यो काव्यको बंगाली अध्येताहरूको दृष्टिको धेरै अनुरूप छ। संस्कृत साहित्यको विशिष्ट अध्येता ईश्वरचन्द्र विद्यासागर आफ्नो कृति ‘संस्कृत भाषाओं संस्कृत साहित्यशास्त्र-विषयक प्रस्ताव’ (तृतीय संस्करण, कलकत्ता १८६३—यस विषयमाथि बंगलामा एक विशिष्ट रचना)-मा यो विचार दिएका छन् “यो महान कविताको संरचना मधुर, मृदु अनि चित्ताकर्षक छ अनि संस्कृतमा यस्ता रचना प्रचुरमात्रामा पाईदैन। तरपनि जयदेवको काव्य प्रतिभा यति प्रचुर छ, जति असाधारण क्षमता उनले यी श्लोकहरूको रचनामा देखाएका छन्, यसैले गीत-गोविन्द एक अद्वितीय एवं विशेष महान काव्य मानि लिइन्छ। जयदेव, कालिदास भवभूति साथै अन्य महान कविहरूको तुलनामा धेरै पछि छन्। तरपनि यस्तो लान्छ बंगालका विकसित संस्कृत कविहरूमा जयदेव विशिष्ट तथा श्रेष्ठ छ।”

रवीन्द्रनाथ टेगोर भन्दा पहिलेका बंगलाका महानतम लेखक बंकिमचन्द्र चटर्जीले प्रेमका कविहरूको रूपमा जयदेव अनि विद्यापतिको एउटा तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन्। उनी अनुसार जयदेव दोस्रो स्थानमा आउँछ। बंकिमचन्द्रले केही मौलिक टिप्पणी यसप्रकार गरेका छन् “जयदेव जस्ता कविहरूमा हामी बाहिरी संसारको प्रधानता पाउँछौं जबकि विद्यापति जस्ता कविहरूमा आन्तरिक चेतनाको प्रधानता। जयदेव अनि विद्यापति दुवैले राधाकृष्णका प्रेमको विषयमा लेख्छन्। जयदेवद्वारा गाइएका गीत बाहिरी जीवनमा आधारित हुन्छ। तर विद्यापति अनि विशेषगरी चंडीदासको काव्य आन्तरिक चेतनाभन्दामाथि आउँछ। इन्द्रियहरू अनि पार्थिव शरीरले हाम्रो स्थूल अतिशय बाहिरी सम्बन्ध काव्यलाई मात्र ऐन्द्रिक बनाइदिन्छ। विद्यापति तथा अन्य कविले मात्र ऐन्द्रिक बाट पृथक रहेर पनि मानिसको आत्मा झस्काउँछ। परिणामतः विद्यापति अनि उनी जस्ता

कविहरूको काव्यको सम्बन्ध इन्द्रियसित हुँदैन—त्यसलाई कुनै वस्तुको रूपमा उदात्तीकरण गरिन्छ, जुनचाहिँ ऐन्द्रिक मुखबोधदेखि माथि पवित्र एवं उन्नत हुन्छ।” सुन्दर तथा विश्वासिलो भाषामा बंकिमचन्द्रले जयदेवलाई यो प्रशंसा दिएका छन्, ऐन्द्रिक काव्यका सीमाहरू अन्तर्गत—जसको उनी अधिकारी हुन्। १८७० मा अंग्रेजीमा लेखिएको एउटा लेख ‘बंगालको लागि एक लोकप्रिय साहित्य’—मा बंकिमचन्द्रले निम्न अंकित विचार राखेका छन्? “प्रारम्भदेखि अन्तिमसम्म (गीतगोविन्दमा) पुरुषोचित अनुभूतिहरू अथवा उन्नत भावनाहरूको एउटै पनि अभिव्यक्ति छैन—स्त्रीयोचित भावना मात्र यहाँ प्रशस्त पाइन्छ। कविसित भन्नलाई पनि नयाँ सत्य केही छैन। सामान्यरूपमा कवि (धार्मिक अथवा लौकिक)-ले नै हामीलाई नयाँ नैतिक सत्यहरूको शिक्षा दिन्छ, जसले मनुष्य जीवनलाई मनुष्य जातिकै निम्ति शुभकर बनाउँछ। तर जयदेव अर्कै प्रकारका कवि हुन्। म विशिष्ट अर्थमा उनको उच्च काव्यप्रतिभा, उत्कृष्ट कल्पना, कोमल भावना तथा अप्रतिम अभिव्यक्ति क्षमतालाई अस्वीकार गर्दिन, तर केवल यही कुराले उनी स्त्रीयोचित एवं कोमल भावनाहरूको कवि पनि हुँदैन। (बंकिमचन्द्र आफ्ना बंगाली साथीहरूलाई पनि छाड्दैनन्, यहाँ उनी केही अन्याय गर्छन् अनि कठोर पनि भएका छन्: सु० कु० चटर्जी) मृदु, मधुर, प्रायः अतीव ऐन्द्रिक, विशिष्ट ध्वनि सौन्दर्ययुक्त, तर प्रायः अर्थहीन उनका पद एकजना निष्क्रिय एवं पौरुषहीन जातिको सामान्य भावनालाई नै अभिव्यक्ति गर्छन्।” (बंकिम रचनावली, खंड ३, अंग्रेजी रचना संग्रह-सम्पादक योगेशचन्द्र बंगाल, १९६६, साहित्य संवाद, कलकत्ता: पृष्ठ ६८)

जयदेवमाथि बंगालीमा लेखिएको एउटा अर्को लेख जसलाई हामी उपेक्षा गर्न सक्तौं, त्यो हो, समीक्षक, निबन्धकार एवं उपन्यासकार प्रमथ चौधरी (१८६८-१९४६)—द्वारा जयदेव काव्यको व्यापक विश्लेषणात्मक उनको अध्ययन बंगाली वर्ष १२९७ (ई० १८९०)-मा प्रकाशित भएको छ। यसमा प्रकृति अनि प्रेमको जयदेवमाथिको चित्रणको सर्वाधिक गहन अध्ययन पाइन्छ, जसले काव्य कला एवं सौन्दर्यशास्त्र दुवै दृष्टिबाट यसमाथि अनुसन्धानात्मक दृष्टि दिएका छन्। यो भन्न सकिन्छ कि यो लेख जयदेवलाई ती भ्रान्त मूल्यहरूबाट मुक्त गर्ने प्रयास छ, जुन उनका रुढ़ीवादी प्रशंसकहरूले उनीसित जोडिदिएका छन्।

प्रमथ चौधरी जयदेवको महान लोकप्रियतालाई स्वीकार गर्छन् अनि यसको ऐतिहासिक कारणको खोजी गर्छन्। त्यो हो—उनको शब्द चयनको असंदिग्ध मधुरता, उनका सामान्य पाठकहरू तथा प्रशंसकहरूको संस्कृतसित अपरिचय, ऐन्द्रिक सौन्दर्य तथा प्रेम जसलाई पवित्र एवं आध्यात्मिक मान्ने शिक्षा हामीलाई मिलेछ, यस्तो दिव्य प्रेमको वातावरणको संयोजन।

रवीन्द्रनाथ टेगोरले आफ्नो (जीवनस्मृति)-मा लेखेका छन् कि १० अथवा १२

वर्षको अवस्थामा नै उनी जयदेवका पदहरूको संगीत तथा सौन्दर्यले आकर्षित भएका थिए, यद्यपि त्यस समय उनले कविताको आशय नै संज्ञनसवतैत थिए, पछि पछि पनि उनले जयदेवमा कुनै असाधारण मूल्यको वस्तु देखेनन् । तरैपनि एकजना छन्द योजना दक्ष कविको रूपमा उनीमाथि जयदेवका गीतहरूका ध्वनि सौन्दर्यले गहिरो प्रभाव पार्यो अनि जयदेवका केही पद्यहरूको अनुकृति उनले बंगलामा पनि गरे ।

माथिको विवेचनले एक दृष्टिकोण स्पष्ट हुनजान्छ । दोस्रो दृष्टिकोण छ रूढिवादी वैष्णव भक्तहरूको (विशेषगरी उनको अवतार कृष्ण) जसले विष्णुमा लालित्य एवं प्रेमको देवताको रूपमा गहन आस्था राख्छन्, अनि जसले परमेश्वरको दर्शन तथा उनीसित अन्तिम मिलनको लागि मानवात्माको मोह, राधाकृष्णको प्रेमको माध्यमबाट हेर्न अभ्यस्त छन् । नायिका राधासहित वृन्दावनका गोपीनीहरूको आत्म विस्मरणकारी प्रेम (दुलही) मानव जातिको प्रेमको प्रतीक हो, जुन विश्व आकांक्षास्वरूप एवं ईश्वरको सुन्दर तरुण रूप पुरुषोत्तम कृष्णलाई समर्पित हुन्छ ।

एकजना तरुणीलाई एकजना तन्नेरीको लागि आत्मनिषेधकारी प्रेम, जसको लागि उनी आफ्नो तन मन धन सबै समर्पित गरिदिन्छ, जस्तो कि कृष्णको लागि प्रेम (कृष्णप्रेम) कृष्णको रूपमा ईश्वरसम्म पुग्ने बाटो हो । मध्यकालीन हिन्दू साधना या दाम्पत्य प्रेमको माध्यमले ईश्वर प्राप्तिको यही एक सर्वाधिक महत्वपूर्ण अभिव्यक्ति हो । तरुण प्रेमी युगलका बीच प्रेमको स्पष्ट स्वीकृति दिव्य प्रेमको प्रतीक हो । ईश्वरसम्म पुराउने रहस्यमय प्रेमको बाटो हो । एउटा मध्यकालीन वैष्णव श्लोकमा भनेका छन् :

युवतीनां यथा यूनि यूनाच युवती यथा ।

मनोऽभिरमते नित्यं, मनोऽभिरमतां त्वयि ॥

(जसरी एक तरुणीको मनले तन्नेरीमा आनन्द पाउँछ अनितन्नेरीको मनले तरुणीमा त्वसरी नै मेरो मनले तपाईंमा आनन्द पाउँछ ।)

प्राचीन भारतमा पहिलोपल्ट यो विचार बृहदारण्यक उपनिषद् (IV, ३, २१)-मा पाइन्छ : “यथा प्रियया स्त्रिया संपरिस्वक्तो न बाह्यम् किञ्चन वेद न अंतरम्-तद् वा अयम् एतद् आप्त-कामम् अक्रामम रूपम् शोकांतरम् :

जसरी आफ्नी प्रियतमाको अंगालोमा बाँधिएको पुरुष बाहिरभित्रको वारेमा केही जान्दैन, त्यसरी नै ज्ञानरूपी आत्माको अंगालोमा मान्छेले भित्र-बाहिरको ज्ञान हराउँछ । दोस्रो शब्दमा, यही नै उसको असली रूप हो, जसमा उसको इच्छा सन्तुष्ट हुन्छ, जसमा आत्मा नै उसको इच्छा हुन्छ, जहाँ इच्छा दुःखरहित हुन जान्छ ।)

प्रेम, जुन मानिस ईश्वरको लागि अनुभव गर्छ अनि उसकै विश्वास अनुसार

ईश्वर पनि उसको लागि प्रेमको अनुभव गर्छन्—कै प्रतीकको रूपमा नारी-पुरुषको सांसारिक, शारीरिक प्रेमको परम्परा सम्पूर्ण संसारमा छ । यसको नमूना हामी चीनको कनफ्युशिसवाद अनि ताओवादमा पाउँछौं (उदाहरणको लागि ताओवादको रहस्यवादी परम्पारसित, २०० ईसा पूर्वमा छियुयुवानद्वारा रचित गी सम्बोधन गीतको रूपमा प्रसिद्ध धार्मिक काव्यात्मकगीत) । हिब्रू तम्प्रदायमा पनि हामीलाई यो प्राप्य छ (उदाहरणको लागि सोलोमनका गीत) परवर्ती ईसाई रहस्यवादमा (हिब्रू ग्रन्थ गीतहरूका गीतको व्याख्यामा मध्यकालीन धर्मशास्त्रहरूद्वारा भिन्नै रूपमा गरिने प्रयासहरू बाहेक) ईसा ईश्वरका प्रियतमाको रूपमा मानवात्माको त्यही विचार पाउँछन् । इस्लामी रहस्यवाद तसव्वुफ अथवा सुफीवाद पनि यस्तै नै विचारहरूद्वारा भरिएको छ, जसमा मानव आत्मालाई सक्रिय प्रेमी अथवा पुरुष या आशिकको रूपमा देखाएका छन्, अनि दिव्यशक्तिलाई प्रियतमा, दुलही अथवा माशूकको रूपमा । दिव्यशक्तिको कल्पना एकजना युवकको रूपमा पनि गरिएको छ जसको प्रेमी पुरुष हुन्छ ।

मानवात्मा एवं दिव्यशक्ति (परमात्मा) को सम्बन्धमाथि यस रूपमा विचार गर्दै दिव्यप्रेमको प्रतीकरूपमा भौतिक अथवा शारीरिक प्रेममा वैष्णव व्याख्यालाई संज्ञनु तथा स्वीकार गर्नुपर्छ । संस्कृत तथा आधुनिक भारतीय भाषाहरूमा पनि यस व्याख्याप्रति एउटा दर्शन लुकेको छ । यस्तै परम्परामा हालको एक अंग्रेजी अनुवादमा गीत-गोविन्दमा चित्रित प्रेमको आध्यात्मिक व्याख्या गरिएका छन् ।

१४. जयदेवप्रति पारम्परिक धार्मिक दृष्टिकोण एवं आधुनिक तथ्यपरक दृष्टिकोण

जयदेव तथा उनको कृति गीत-गोविन्द माथि बंगालीमा लेखिएको सबभन्दा परिपूर्ण अनि व्यापक मोनोग्राफ पण्डित डा० हरेकृष्ण मुखोपाध्याय (मुखर्जी) साहित्य-रत्नका छन्, जुन वैष्णव साहित्य तथा दर्शनमाथि बंगालको सर्वाधिक ज्ञानी गोपकहरू तथा लेखकहरूमा एकजना हुन्। (कवि जयदेव अति श्रीगीतगोविन्द, कलकत्ता, चौथो संस्करण, अग्रहायण १३७२ बंगाली वर्ष १९६५ ई० लेखकबाटै 'शारदाकुटीर' कुमिठा, बीरभूमबाट प्रकाशित, जम्मा पृष्ठ संख्या ४३२)। यस विद्वता पूर्ण ग्रन्थमा २६२ पृष्ठको त प्रस्तावना नै छ, जसमा जयदेव अनि उनका रचनाहरूका सबै पक्षको चर्चा, वैष्णव प्रेम दर्शनको एउटा विवेचना तथा पारम्परिक वैष्णवहरूका यस विषयमाथिका सम्पूर्ण विचारहरूको सार संकलन छ। १६० पृष्ठको दोस्रो भागमा सम्पूर्ण कविताको सम्पादित मूलपाठ छ, जुन सित बालबोधिनी नाम भएका पुजारी गोस्वामीको टिप्पणी पनि छ। पुजारी गोस्वामी बंगाली वैष्णवविद्वान् तथा उपासक चैतन्यदासको उपनाम थियो, जो १६औं शताब्दीको उत्तरार्धमा वृन्दावनमा बस्तथे। यसप्रकार उनी एक महान शताब्दी (१६औं) का व्यक्ति थिए, जत्रकि गौडीय अथवा बंगालमा वैष्णव साहित्य तथा दर्शनका धाराको सर्वोत्तम विकास भएको थियो।

गीत-गोविन्दमा 'लौकिकप्रेम' लाई 'दिव्यप्रेम'-मा उदात्तीकरण गरिएको छ। यो भारत तथा पश्चिमी देशहरूको यस काव्यका सबै अध्येताहरूको विचार हो। सबै विद्वानहरूले जयदेवलाई संस्कृतको एक महान कविको रूपमा मान्यता दिएका छन्। संस्कृत व्याकरण विषयको एउटा नयाँ पुस्तकमा (लेखक हुन् भियेनाका प्रोफेसर मानफ्रेड मायरहोफर जसले संस्कृतको एक व्युत्पत्ति सम्बन्धी कोशको रचनापनि गरे, पुस्तकको अंग्रेजी अनुवाद १९७२ मा अमेरिकाको अलाबामा विश्वविद्यालय बाट भएको छ) लेखकले संस्कृत साहित्यबाट तीनवटा उदाहरण दिएका छन् : एक हो ऋग्वेदबाट, दोस्रो हो महाभारतको नल दयमन्ती कथाबाट अनि तेस्रोमा गीत-गोविन्दका केही लहरहरू छन्। संस्कृतका धेरैजसो यूरोपीयन

विद्वानहरूले गीतगोविन्दको विषयमा उच्चकोटिका मतप्रकट गरेका छन्। कति त प्रशंसाकै विचारले नै एकोहोरिएका छन् यसको ध्वनि संगीत, नारी सौन्दर्य एवं प्रेमको उत्कर्ष मानवात्मालाई शरीरको लागि उत्कण्ठा अनि प्रकृति वर्णनकै-कारण।

जयदेवमाथि मनमोहन चौधरीको माथि उल्लेखित आलेख बाहेक पूरा सन्दर्भ तथा अरु टिप्पणीहरू सितै जयदेवको विस्तृत विवरण एम० विन्टरनित्सको पुस्तक भारतीय साहित्यका इतिहास भाग ३ भाग १ मा पाइन्छ। (यस महान कृतिको प्रथम खण्डको मूल जर्मन १९०७ मा प्रकाशित भएको थियो। पहिलो र दोस्रो खण्डका अंग्रेजी अनुवाद जर्मन महिला श्रीमती एस० केतकरद्वारा भयो अनि कलकत्ता विश्वविद्यालयले प्रकाशित गरयो। खण्ड-१, १९२७—प्रस्ताव, वेद, राष्ट्रीय महाकाव्य, पुराण अनि तंत्र खण्ड-२, १९३३ बौद्ध साहित्य तथा जैन साहित्य, खण्ड-३, भाग-१-शास्त्रीय संस्कृत साहित्य-मूल जर्मन संस्करण १९२२ मा प्रकाशित, डा० मुभद्रा झा द्वारा अंग्रेजी अनुवाद, १९६३-मा मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, पटनाबाट गरे : प्रासंगिक भाग मुभद्रा झा-को अंग्रेजी अनुवादको पृष्ठ १४२-१४८ मा आउँछ)। विन्टरनित्सको पुस्तक भारतीय साहित्यका इतिहासमा विइएका सन्दर्भ तथा अन्य विवरण साह्रै महत्त्वपूर्ण छ। यूरोपका अन्य संस्कृत विद्वानहरूले जस्तै विन्टरनित्स पनि जयदेवको शब्द संगीतले आकर्षित भएका छन्, यसैको पूरा प्रशंसा गर्छन्। उनले जयदेवका सुमधुर पदहरूका केही उदाहरण, रोमन लिपिमा केही पद्यांशको अनुवाद उद्धृत गर्दै दिएका छन्, यद्यपि केही श्लोकहरूलाई छोड्नुनै उचित सम्झेका छन्। विन्टरनित्सको गीत-गोविन्दको विषयमा आखिरी निर्णय यस प्रकार छ— 'यो सत्य हो कि यस कविताको चरित्र धार्मिक छ, अनि यस कविताको दृष्टिमा कविताको कामोद्दीपकता, भक्ति, भगवान कृष्णप्रति आस्थाका अंश मात्र हो। यो पनि सत्य हो कि जयदेव भारतका महानतम काव्य प्रतिभाहरूमा आउँछन्। (बंगाल अनि भारतका अधिकांश महत्त्वपूर्ण साहित्य समीक्षक अनि लेखक, जो भक्ति सम्प्रदायको अनुसार राधाकृष्णको उपासक होइनन्, माथिका विचारसित पटककै सहमत छन्— मु० कु० चटर्जी) यो अचम्भको कुरा हो कि उनी प्रेमको आवेग अनि भावहरूको, भाषामा यति अनुप्रासहरू जुन हाम्रो कानमा प्रायः शुद्ध संगीत जस्तो बग्छ, यति कलाकारितापूर्ण रूपमा जोड्नु समर्थ छन्। यो अचम्भको कुरा होइन कि यस कवितालाई भारतमा असाधारण लोकप्रियता मिल्यो, अनि भारत बाहिरपनि यसको प्रशंसक पाइन्छ। अनुवादमा यसको भाषाको सौष्ठव ल्याउनु यति कठिन छ कि यसको सौन्दर्यको आंशिकरूपले नै पुनर्रचना गर्न सकिन्छ। कवि उल्लू० जोत्सको वृष्टिपूर्ण अंग्रेजी अनुवादसम्मले पनि गेटेमा आश्चर्यको भावना जगाइदियो।'

प्रशंसे प्रशंसाको यस परम्परामा नै छ ए० वी० कीथद्वारा आफ्नो पुस्तक

'संस्कृत साहित्यका इतिहास'-मा मूल्यांकन (अक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, प्रथम संस्करण १९२०, (६ पल्ट पुनर्मुद्रित, अन्तिम मुद्रण १९६६), पृष्ठ १६०-१६८) । कीर्त्त गीत-गोविन्दलाई एक श्रेष्ठ रचना घोषित गर्छन् अनि भन्छन् कि 'संस्कृत काव्यमा अन्तिम महान नाम' जयदेवको छ । उनी यस कवितालाई विश्लेषण अनि उत्साहपूर्ण मूल्यांकन गर्छन् । अनि गीत-गोविन्दका तीन गीत अंग्रेजी अनुवादसहित रोमन लिपिमा उद्धृत गर्छन् ।

आधुनिक दृष्टिकोणबाट जयदेव तथा गीत-गोविन्दलाई संस्कृत साहित्यका रचनाको रूपमा सर्वाधिक तर्कसम्मत अध्ययन प्रोफेसर मुजीबकुमार डे आफ्नो पुस्तक संस्कृत साहित्यका इतिहास : गद्य, कविता, नाटक मा दिन्छन् (कलकत्ता विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, १९४७ पृष्ठ ३८८-३९८) । यस पुस्तकमा समग्र प्रश्नप्रति तथ्यसम्पन्न अनि पूर्ण-मूल्यांकन युक्त, सबै पछिका रचनाहरू अनि सम्बन्धित साहित्यको सन्दर्भ तथा महत्वपूर्ण अंग्रेजी अनुवादहरूको उल्लेखसहित, एक सम्यक दृष्टिकोण पाइन्छ ।

गीत-गोविन्दका अंग्रेजी अनुवादहरूमा हामी सर्वप्रथम सर विलियम जोन्स (एसियाटिक रिसर्च, खण्ड—३, १७८६) अनि फेरिसर एडविन अनोल्ड (द इण्डियन संस अफ संस; १८६१, कैयी संस्करण)-लाई उल्लेख गर्छौं । यी दुवै अनुवाद विश्वासिलता छन् । अंग्रेजीमा दुइवटा नयाँ अनुवाद अब प्राप्त छन्—एक हो श्रीलंकाका कलाकार लेखक जर्ज कीटको 'जयदेवको गीत-गोविन्द-कृष्ण अनि राधाको प्रेम, (लेखक द्वारा अलंकरण, भारतीय संस्करण, कुतुब, बम्बई १९४७) । यो धेरै शाब्दिक अनि प्रशस्त सन्तोषजनक छ । दोस्रो अनुवाद हो पी० लालको 'राइटर्स वर्क्स'-सित सम्बन्धित मोनिका वर्माको (कलकत्ता १९६८) । यो अनुवाद प्रस्तावना र टिप्पणीहरूसहित छ, अनि केही विस्तृत पनि छ । एफ० रुकर्टलाई जर्मनी अनुवादको प्रचुर-प्रशंसा प्राप्त छ (प्रथम प्रकाशन १८२९, पुनः १८३७) ।

१५. गीत-गोविन्द तथा मध्यकालीन भारतीय चित्रकला

भारतको उत्तर एवं दक्षिण दुवै भागमा मध्यकालीन भारतीय चित्रकलाका विभिन्न धाराहरूमाथि गीत-गोविन्दको व्यापक प्रभाव परेको छ । समकालीन उत्तर भारतका काम विषयको मूर्तिशिल्प, पूर्व भारत, भुवनेश्वर, पुरीमा पाल अनि सेन आकृतिहरू, कोणार्क मूर्तिहरू, खजुराहोका मूर्तिशिल्प अनि फेरि डेकानका परवर्ती राष्ट्रकूट एवं चालुक्य कला गीत-गोविन्दका दृश्यहरू एवं स्थितिहरूको मूर्त प्रतिनिधि अथवा अलंकरण हुन् । यो कविताको विषयवस्तु तथा स्थितिहरूले गुजरात, राजस्थान, उत्तर भारत (वृन्दावन, बनारस) हिमालय क्षेत्र, कांगड़ा, चम्पा, मंडी, बसोहली तथा अन्य क्षेत्रहरू तथा नेपालका विभिन्न कला धाराहरूको सुन्दर चित्रहरूलाई प्रभावित पारेको छ । चित्रकलामा उडिसा, बंगाल, असम तथा आन्ध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरल अनि तामिलनाडुका धाराहरूमा पनि हामीले ध्यान दिनु पर्छ । (साहित्य अकादमीको सहयोगी संस्था) ललितकला अकादमीले गीत-गोविन्द तथा अरु राधाकृष्ण सम्बन्धी चित्रहरूको एक बहुरंगी अंकित मोनोग्राफ प्रकाशित गरेको छ । भारतीय कला माथि गीत-गोविन्दको प्रभावको अध्ययन अन्तर्गत भारतीय कलाको एक सर्वोत्तम काल (१४औं शताब्दी पछिको समय) आउँछ । आनन्दकुमारस्वामीको अग्रणी कृतिबाहेक एम० एल० रंघावाले यस विषय (विशेषगरी राजपूत एवं हिमालय क्षेत्रको कला) माथि महत्वपूर्ण काम गरेका छन् । हिन्दू मूर्तिशास्त्र तथा राधाकृष्ण सम्प्रदाय माथि यो पुस्तकको अध्याय XVII हेर्नु ।

१६. गीत-गोविन्दका दुई गीत

जयदेवको काव्य विशेषगरी २४ गीतहरूको संगीतवाट हामी सम्मोहित हुन्छौं—
अनि असंभवलाई पनि कोशिस गर्ने पाठक उनका काव्यगुणको रस्वास्वादन गर्नलाई
इच्छुक हुनजान्छन् । तर जो कसैले यी कविताहरूको आध्यात्मिक अथवा दिव्य-
चरित्र को विषयमा पारम्परिक वैष्णव विचारहरूको परिवेशमा आफूलाई डुबाएको
छैन भने, यस्ता सामान्य पाठक काव्यको शब्दावलीमा ती वस्तुहरूको स्वच्छन्द,
पूर्ण एवं व्यापक प्रस्तुतीवाट—जुन खजुराहोका मन्दिरहरूको स्थूल तर सशक्त
अति सुन्दर कामोद्दीपक शिल्प साथै उडिसाका मन्दिरहरू (जस्तै पुरी, कोणार्क)-
का शिल्पमा पाइन्छ, कुनै आनन्द आफूलाई प्राप्त गर्न सक्तैनन् । सार्वभौमिक
उत्साह जगाउनको लागि अनुवाद सामान्यरूपले असफल रहन्छ, किनभने रुचिमा
भिन्न हुन्छ ।

मैले केही सर्वाधिक सुन्दर कविताहरू, जसका भाषा शैली लामा छन्दमा
छन्—लाई अनुवाद गर्ने प्रयास गरिने, किनभने यो काम अति नै दायित्वपूर्ण हो ।
मैने केवल दुइवटा छोटो गीत दिइरहेको छु, मलाई लाग्छ, यसले सबैप्रकारका
पाठकलाई मनोरञ्जन गर्छ । (१) गीत २, सर्ग १ वाट । विष्णुका विभिन्न अवतार-
हरूको दोस्रो स्तुति:

“श्रितकमला कुचमंडल घृतकुंडल

कलित ललित वनमाल । १ ।

जय जय देव हरे (स्थायी पद)”

(तपाईं कमला (लक्ष्मी) को गोलाकार स्तनहरूमाथि विश्राम गर्नुहुन्छ, कान-
हरूमा कुंडल धारण गर्नुभएको छ, वनफूलहरूको सुन्दर माला पहिरिनु भएको छ,
हाथो स्वामी, तपाईंको जय होस, जयहोस !)

दितमणिमंडन भवखंडन

मुनिजनमानसहंस । २ ।

(तपाईं सूर्यमण्डलको आभा हुनुहुन्छ, तपाईं पुनर्जन्मलाई खण्डन गर्नुहुन्छ,
तपाईं मुनिजनका मानस सरोवरको हाँस हुनुहुन्छ ।)

कालिय-विषधर-गंजन जन रंजन

यदुकुल-मलिन-दिनेश । ३ ।

(तपाईंले मानिसहरूलाई आनन्दित गर्नुहुन्छ, तपाईं यदु-कुलरूपी कमल
फुलाउने सूर्य हुनुहुन्छ ।)

मधुमुरनरक-विनाशन गरुडासन

सुन-कुल-केलि-निदान । ४ ।

(तपाईंले मधु मुर अनि नरक नामभएका दैत्यहरूलाई विनाश गर्नुभयो,
तपाईं गरुडमाथि बस्नु हुन्छ, तपाईं देवताहरूको आनन्ददायक क्रीडाका कारण
हुनुहुन्छ ।)

अमल-कमल-दल-लोचन भवगोचन

त्रिभुवन-भवन निधान । ५ ।

(तपाईंको आँखा सेतो कमलको पत्रदल समान छ, तपाईं आत्मालाई शरीर-
बाट मोक्ष दिनुहुन्छ, तपाईं नै तीनै लोकका मूल स्रोत हुनुहुन्छ !)

जनकमुताकृत-भूषण जित भूषण

समर-शमित दसशंठ । ६ ।

(जनकको पुत्रीको (पति) भूषण तपाईं, हुनुहुन्छ भूषण राक्षसलाई तपाईंले
पराजित गर्नुभयो, दश शीर (रावण)-लाई युद्धमा तपाईंले नै मारुनु भयो ।)

अभिनव-जलधर-सुंदर धृतमंदर

श्री-मुखचन्द्र-चकोर । ७ ।

(तपाईं नयाँ बादल जस्तै सुन्दर हुनुहुन्छ, तपाईंले नै सुन्दर पर्वतमाथि आधिपत्य
गर्नुभयो, तपाईं चकोर चरा जस्तै हुनुहुन्छ, जसले सधैं लक्ष्मीको मुखचन्द्रतिर
हेरि रहनु हुन्छ ।)

तवचरणे प्रणता वयम् इति भावय

कुरु कुशलम् प्रणतेषु । ८ ।

(हामी सधैं तपाईंको चरणमा झुकेका छौं—अतः तपाईं विचार गर्नुहोस; तपाईंको
चरणमा झुकेका हामी सबैको तपाईंले कल्याण गर्नुहोस् ।)

श्री जयदेव कवेरिद्म् कुरुते मुदम्

मंगलम् उज्ज्वल गीति । ९ ।

(कृष्णको प्रेमसित सम्बन्धित, प्रेमका उज्ज्वल भावनाहरू भएको, कवि जयदेव
रचित यो कविताले सबलाई आनन्दित गर्छ ।)

(२) गीत १०, सर्ग ५ : राधाको सामु वर्णित कृष्णकोदशा :

“वहति मलयसीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि हृदयदलनाय । १ ।

सखि सीदति तव विरहे वनमाली (स्थायी पद) ॥”

(हे सखी, तिम्रो इच्छा गर्दा गर्दै बनमाली कृष्ण ओइलाएर बेहोश भइगए, आफू-सितै कामदेव लिएर दक्षिणी हावा जब चलछ, जब फूलका लहरहरू फक्रन्छन्, तब तिनीहरू मिलनलाई तडपिरहेका हृदयमा चोट लगाउँछन् ।)

सर्ग १-को गीत १-पनि विष्णुका दश अवतारहरूकै स्तुति हुन् अनि यसमा दशै अवतारका वर्णन छन् । प्रस्तुत गीत (२)-ले सबै अवतारको वर्णन गर्दै नन् यसमा उनका इच्छा अनुसारको विवरण छ । यस प्रसंगमा अझै एउटा कुरोमाथि ध्यान दिनु आवश्यक छ—जसप्रति प्रोफेसर सर्वपल्ली राधाकृष्णन, भारतका भूत-पूर्व राष्ट्रपति अनि हिन्दू धर्म एवं संस्कृतका महान व्याख्याकार-ले संकेत गरेका छन् । रुडिवादी ब्राह्मण विचारहरूमा बुद्धलाई विष्णुको अवतारको रूपमा सम्मान दिएका छन् । तर रुडिवादी, ब्राह्मण बुद्धको व्यक्तित्वको महानतालाई या त संझनु नसकेको हो या त संझनु नजानेको हो—उनीहरू बुद्धको विषयमा यस्ता सोंक्थे जस्तोकि उनी 'भूलहरूको प्रचारक' मात्र हुन् जसले वैदिक संस्कारहरू तथा बलिदानहरूलाई स्वीकार गर्दैनथिए । विष्णुको अवतारको रूपमा बुद्धको आगमन-को उद्देश्य उनीहरू मान्थे कि अज्ञानी तथा मूर्ख व्यक्तिहरूलाई ती विचारहरूतर्फ लैजानु थियो, जुन अग्नि संस्कार अनि पशुबध भएको वैदिक धर्मको विरुद्ध थियो, जसले गर्दा यस्ता विरोधी वैदिक धर्मको समर्थक ईश्वरको कोपभाजन बनोस् । तर गीत-गोविन्दमा दुइ स्थानमा, प्रथम सर्गमा पनि, जयदेवले बुद्धको चरित्र एवं उनको अहिंसा सिद्धान्तको सकारात्मक पक्षलाई रेखांकन गर्ने चेष्टा गरेका छन् । बुद्ध समस्त जीबलाई प्रेमले प्रेरित गर्थे, उनी मात्र वेद विरोधी चिन्तक थिएनन् । अहिंसाको भावनाले प्रेरित भएर उनी वैदिक जीब हिंसामा हुने क्रूरतालाई घृणा गर्न लागेका थिए अनि उनले वेदको त्यही भागलाई भत्सर्ना गरे, जहाँ पशुबधको समर्थन थिए । गीत-गोविन्दको एकजना टीकाकारले यही पक्षतिर ध्यान आकर्षित गरेका छन्, जस्तो प्रो० राधाकृष्णनले बताएका छन् । यसबाट जयदेवको मस्तिष्कको एक नयाँ साथै आनन्दप्रद आयाम साम्ने आउँछ, जसमा उनी सबै जीवप्रति दयालुपनाले भरिएका बुद्धको व्यक्तित्वको समझदारीको परिचय (यस प्रेम-पुस्तिकामा पनि) दिन्छन् ।

दहति शिशिर मयूरवे मरणमनुकरोति ।

पतति मदन विशिखे विकलतरोजति ।२।

(शीतल किरण भएको चन्द्रमा पनि उनलाई जलाएको लाग्छ, उ मृतप्रायः लाग्छ, जब फूल झर्छ, तब उ अझै उदास हुन्छ, जस्तो कि यो फूल कामदेवको बाणहो ।)

ध्वनति मधुप-समूहे श्रवणमपि दधाति

मनसि बलित विरहे निशि निशि रूजमुपवति ।३।

(भँवरको भुनभुन सुन्दा नै उनी कान बन्द गर्छन्, आफ्नो हृदयमा उनी विरह वेदनाको अनुभव गर्छन्, प्रत्येक रात उनी मानसिक पीडा झेलीरहेछन् ।)

वसति विपिन व्रिताने, त्यजति ललितधाम

लुडति धरनीशयने, बहु विलयति तव नाम ।४।

(जसले आफ्नो प्यारो वासस्थान छोडिदिएका छन अनि अब घना जंगलमा भट्ट-किर्दुदँछन् धरतीमा लडिँदुदँछन् जस्तो कि धरती उसको विछपीना हो, उनी बार-बार तिम्रो (राधाको) नाम दोहोरवाइ रहेछन् ।)

भणति कवि जयदेव विरह-विलसितेन ।

मनसि रमस विभने हरिरूदयतु सुकृतेन ।५।

(प्रेमीहरूको वियोगको वर्णन सहित यस सुन्दर गीतलाई जब कवि जयदेव गाउँछन्, तब दिव्य प्रेमको समस्त प्रकाशित कृष्णको उदय होस् राम्रा—सुकर्महरूले भरिए-का हृदयहरूमा ।)

१७. राधा-कृष्ण भक्ति अनि हिन्दू मूर्तिकला

जयदेवको विषयमा यस मोनोग्राफको आवरणमा दिइएका चित्र दिव्य प्रेमीहरूको आजसम्म थाह पाइएको सबभन्दा पुराना मूर्ति रूप हुन् । यो उत्तर-मध्य बंगालको राजशाही जिल्लाको पहाड़पुर स्थित स्तूप एवं मन्दिरका ध्वंशावशेषहरूबाट प्राप्त भएको हो अनि छैटौं शताब्दीको हो । दुवैको शिरमाथि प्रभामंडल उनीहरू देवी हुन भन्ने संकेत दिन्छ । यो मूर्ति कृष्ण कथासित सम्बन्धित अरु मूर्तिहरू सित पाइएको हो । कृष्णलाई सुन्दर एकापट्टि शरीर भएको युवकको रूपमा चित्रित गरेका छन् ।

राधा-कृष्णको प्रेममाथि प्रथम महान् काव्यको रचयिता जयदेव भन्दा ४-५ सौ साल पहिले नै यो मूर्ति बंगालमा बनिएको थियो, अनि यो भारतीय कलाको सर्वोत्कृष्ट नमूनाभन्दा एक हो ।

प्राचीनताको दृष्टिले दोस्रो स्थानमा कृष्ण एवं राधा (पुरातन तमिल भाषामा कम्मन अनि नण्णै)-का वीरोचित आकृतिहरू छन, जसमा कृष्णले गोवर्धन पर्वत हातमा लिएको देखाएका छन्, उनको देब्रे हाततिर गोपीनीको आलम्बको रूपमा राधा छ । यो अचम्भको शिल्प हो । (यो तमिलनाडुको महाबलिपुरमबाट प्राप्त सातौं-आठौं शताब्दीको प्रस्तरखण्ड हो ।)

कृष्णकथालाई चित्रित गर्दै उत्तर भारतमा गुप्तकालको पाँचौं छैटौं शताब्दीका अन्य दृश्यपनि शिल्पखण्डहरूमा पाइएका छन्, तर कृष्णसित राधालाई हामी धेरै समय पछिमात्र पाउँछौं । कृष्णको प्रेमिकाको रूपमा राधाको पूजा अपेक्षाकृत ढिलो गरेर, ईसाको प्रथम सहस्राब्दिको अन्तमा आउँछ, यद्यपि यस सम्प्रदायको शुरु केही शताब्दी अधिवाटै भइसकेको थियो । यस प्रसंगमा मूर्धन्य पुरातत्वविद् एवं इतिहासकार राखाल दास वेनर्जीका अवलोकन उपयुक्त हुन्छ, जसमा कला एवं साहित्यमा राधा-कृष्ण कथामाथि एक संक्षिप्त कालक्रमसम्मत टिप्पणी पनि छ (रा० दा० वेनर्जी, एम० ए० को लेख ईस्टर्न इंडियन स्कूल अफ मीडिएवल एकाल्पचर" (६६ प्लेटहरूसित, आर्कियोलजिकल सर्वे अफ इण्डिया, न्यू इम्पीरियल, सीरिज, खण्ड XLVII, भारत सरकार, नई दिल्ली, प्रकाशन व्यवस्थापक,

१९३३ पृष्ठ १२७) :

'जबकि ११औं एवं १२औं शताब्दीसित सम्बन्धित चतुर्भुज विष्णुको विभिन्न प्रकारका हजारौं मूर्तिहरू बंगाल तथा विहार राज्यहरूका विभिन्न भागहरूमा पाइएको छ, कृष्ण एवं राधाको युगलमूर्तिको एउटै नमूना मात्र हो— जसलाई पूर्व (भारतीय) धाराको लामो अस्तित्वकालसित जोड्न सकिन्छ । (यस पुस्तक पुनर्रचित पहाड़पुरबाट प्राप्त मूर्ति १९३४ सम्म खोज गरिएको थिएन्— गु० कु० चटर्जी) यस नमूनाको वास्तविक स्थान अज्ञात छ तरपनि, यो विहारको (ए० एम०) ब्राडले संग्रहमा छ अनि ११औं शताब्दीसित सम्बन्धित छ (पूरक सूची, पृष्ठ ६६ संख्या ३८३३) । यसप्रकार बाह्रौं शताब्दी कृष्ण भक्ति सम्प्रदाय एउटा छोटो समूहसम्ममात्र सीमित थियो । पूर्वीधारामा राधाकृष्णका युगलमूर्तिको पूरै अभाव पाईदैन, तर बंगाल तथा विहारमा स्वयं कृष्णका तेह्रौं शताब्दी पहिलेका कुनै चित्र खोज्न सकिदैन । उत्तर पूर्व क्षेत्रमा राधाकृष्ण भक्तिको लोकप्रियता महान् सुधारक चैतन्यको आगमनसितै पाइन्छ । पन्द्रौं शताब्दीको शुरुदेखि धेरैजसो ब्राह्मणमूर्तिहरू, धातु र पत्थर दुवैले बनेको, या त शिवालिंग होस् या दुर्गा अथवा कालीकै मूर्तिहरू नै होस अर्थात् कृष्ण या त राधाकृष्णकै बनाएकानै होस् । यस युगमा पत्थर या धातु कुनैपनि रूपमा विष्णुका मूर्तिहरूको पूरै अभाव छ । यस प्रकार बाह्रौं पन्द्रौं शताब्दीको बीच उत्तरपूर्व भारतको वैष्णव सम्प्रदायको इतिहासमा एउटा रिक्तो ठाउँ छ जसको पूतिको लागि मूर्तिशास्त्रसित केही सामग्री छैन ।

१८. गीत-गोविन्दका गीतहरूमा छन्द र संगीत

गीत-गोविन्दको वर्णनात्मक कथा गीत दुवैमा जयदेव द्वारा प्रयोग गरिएका छन्द-हरू माथिको एउटा राम्रो विश्लेषण डा० सुधिभूषण भट्टाचार्यले गरेका छन्, जुनचाहिँ माथि वर्णित डा० हरेकृष्ण मुखर्जीको बंगला कृतिमा पाइन्छ। वर्णनात्मक अंश शास्त्रीय संस्कृत छन्दहरूमा छन्, तरपनि जस्तोकि सुधिभूषण भट्टाचार्यले संकेत गरेका छन्, यी शास्त्रीय संस्कृत छन्दहरूमाथि अपभ्रंश छन्दहरूको प्रभाव धेरै परेको छ।

अपभ्रंश (अवहट्ठ) एवं प्रारंभिक भाषा (नवीन भारतीय आर्य) मात्रा वृत्त-हरूमा रचिएका पद अनि त्यसको पूर्ण विश्लेषण तथा मात्रा वा चरणको संख्या अनुसार विश्लेषण डा० हरेकृष्ण मुखर्जीको पुस्तकमा पाइन्छ। यस मोनोग्राफमा यसभन्दा बढी तकनिकी विषयको उठान गर्नु उचित छैन।

जयदेवकागीत, जस्तो कि उनले आफ्नो कवितामा भनेका छन् आरंभदेखि नै उनको संगीतकार साथी परासरले गाउने गरेका थिए। सेक-सुभोदय (पृष्ठ ८) बाट हामीलाई थाहा लाग्छ हुन्छ कि जयदेव अनि उनकी पत्नी पद्मावती दुवै दक्ष संगीतकार थिए। जयदेवका गीत परवर्ती मध्यकालीन हिन्दू संगीतप्रणालीमा, जुन एक हजार अथवा आठ सौ वर्ष पहिले प्रचलित थियो-गाइन्थे, जसको धेरै विकसित रूप एकतर्फ हामी सम्राट अशोक (१६ औं शताब्दी)-को समयको हिन्दुस्थानी अथवा उत्तर भारतीय संगीतको ध्रुवपद परम्परामा पाउँछौं, जसलाई तानसेनले पूर्णताको स्तरसम्म पुर्याए; अर्कोतर्फ कर्नाटक अथवा दक्षिण भारतीय संगीतको पदम अथवा कीर्तनम् परंपरामा पाइन्छ, जसको महानतम प्रवर्तक सत्रौं शताब्दीमा कर्नाटकको पुरंदर दास थिए अनि उन्नाइसौं शताब्दीमा तमिलनाडुमा विकसित भएको आंध्रवासी त्यागराज थिए।

तालसहित रागरागिनीहरूमा वर्गीकरण गर्ने भारतीय पद्धति पहिले नै स्थापित भईसकेको थियो। प्रारम्भिक मध्यकालीन रागहरू तथा तालहरूको परिचय तिनका सुपरिचित नामहरूसहित जयदेवको गीत-गोविन्दका प्रत्येक पदको माथि दिएको पाइन्छ। यी हिन्दुस्थानी संगीतको शास्त्रीय राग हुन्,

जसलाई हामी जयदेवमा मात्र होइन तर संगीतमाथिको सब-भन्दा पुराना पुस्तकहरू (एघारौं शताब्दी पछिको) अनि सिखहरूको गुरुग्रन्थ साहेब जस्ता महान पुस्तकहरूमा पाउँछौं, जसको प्रथम संकलन १६०५-मा भएको थियो। पदहरूमाथि जयदेव यी रागहरूको नाम दिन्छन् : मालव, गुर्नरी, बरान्त, रामकिरी, कर्णाट देशांग, देश-बराड़ी, गोंड-किरी, भेरवी, बराड़ी, विभास; अनि तालहरूको नाम यसप्रकार छ : रूपक, निस्सर, वति, एकताली अनि अष्टताली। पदहरूको संस्था केवल २४ हुनुको कारण स्वभावतः गीत-गोविन्दमा रागहरू अनि तालहरूको संख्या अति नै कमती छ, जति हामीलाई सिरवहरूको 'वेद' आदिग्रंथ अथवा गुरुग्रंथमा प्राथ्य छ, जसमा पन्द्रौंदेखि अठारौं शताब्दीसम्मका अनेक भजनहरू र गीतहरूको व्यापक संकलन छ। शास्त्रीय रागमा पदहरूको गायन परम्परा बंगालमा बाबू चंडीवान (चौदऔं पन्द्रौं शताब्दी) रचित महान मध्य बंगला कविता श्रीकृष्ण कीर्तन सम्म नियमित रहेको थियो।

यो अडकल गर्न सकिन्छ कि जयदेवका पद मूलतः यिनै रागहरू र तालहरूमा गाइएका थिए होलान्। तर चैतन्यको आविर्भावसितै पुरानो परम्परा जेष भयो, विशेषगरी १५६४-मा राजशाही जिल्लाको खेतड़ी क्षेत्रमा वैष्णव शिक्षकहरू, भक्तहरू अनि कीर्तन गायकहरू जम्भट पछि, जब बंगाली वैष्णव उपासना संगीत-लाई संगठित रूप दिइएको थियो। अब बंगालमा गायनको भिन्न शैलीहरूमा मनोहरशाही, गरण-हूडी, रानी-हूटी अथवा रेनेटीसितै एउटा नीलो परम्पराको उदय भयो, अनि जयदेवका पद यसै तर्का परम्परा अनुसार बंगाली कीर्तन गायक-हरूद्वारा गाइन्छ।

जयदेवको पद समस्त भारतमा फिजियो, अनि स्वभावतः सर्वत्र स्थानीय शैलीहरू तथा धाराहरू विवासित भयो। मैले सुनेको हुँ—जयदेवका पदहरू बंगाल-का केही राम्रा गायकहरूले, उडियामा (पुरी, जहाँ मन्दिरहरूको देवदासीहरू अझैपनि यी पदहरू उडिया शैलीमा गाउँछन्) हिन्दुस्थानको सबैभन्दा पूर्वी भाग मणिपुर (इम्फाल)-मा, वैष्णव सम्प्रदायको बंगाली एवं अन्य धाराहरूको एउटा महत्वपूर्ण केन्द्र बृन्दावनमा; भारतीय शास्त्रीय संगीतको एक महान केन्द्र पूना (महाराष्ट्र)-मा, अनि तामिलनाडुको तंजोरमा, जहाँ एकजना तामिल तरुणले जयदेवका पदहरूलाई संस्कृतमा कर्नाटक या, शास्त्रीय दक्षिण भारतीय शैलीमा गाएर सुनाएका थिए। मणिपुरवाहेक जहाँ अझैपनि बंगाली परम्परालाई अनुसरण गरिन्छ, सर्वैतिर अब भिन्नता आइसकेको छ।

बंगालमा जयदेवका पदहरूको गायनलाई पुरातन शास्त्रीय पद्धतिमा पुनर्जीवित गर्ने प्रयास गरियो। यस प्रसंगमा ब्रज माधुरी संघसित सम्बन्धित स्व० श्रीमती अर्पणा रे ले कीर्तनगायकहरू तथा बृन्दावनका पुराना परम्परासित सम्बन्ध राख्ने संगीतकारहरूको सहयोगले धेरै केही गरी। भारतीय शास्त्रीय रागहरूका

प्रवीण गायक रवीन्द्रनाथ घोषले, जसले हरेकृष्ण मुखर्जीसित बंगाली वैष्णव पद-
हरूको पुरानो परम्परा अनुसार अध्ययन गरेका छन्, धेरैमात्रामा सफलता प्राप्त
गरेका छन् । तरपनि, पुरानो बंगाली पद्धति अझैपनि प्रभुत्वशाली छ ।

श्री सम्पूर्ण तथ्यबाट भारतीय संगीतको इतिहास, परम्परा एवं वर्तमान
व्यवहारमा जयदेवको महत्त्व स्पष्ट हुन्छ । भारतीय संगीतलाई जयदेवको योगदान
त्यसरी नै महान छ, जसरी भारतीय साहित्यका निर्माताहरूमा उनको महत्त्वपूर्ण
स्थान छ ।

□ □